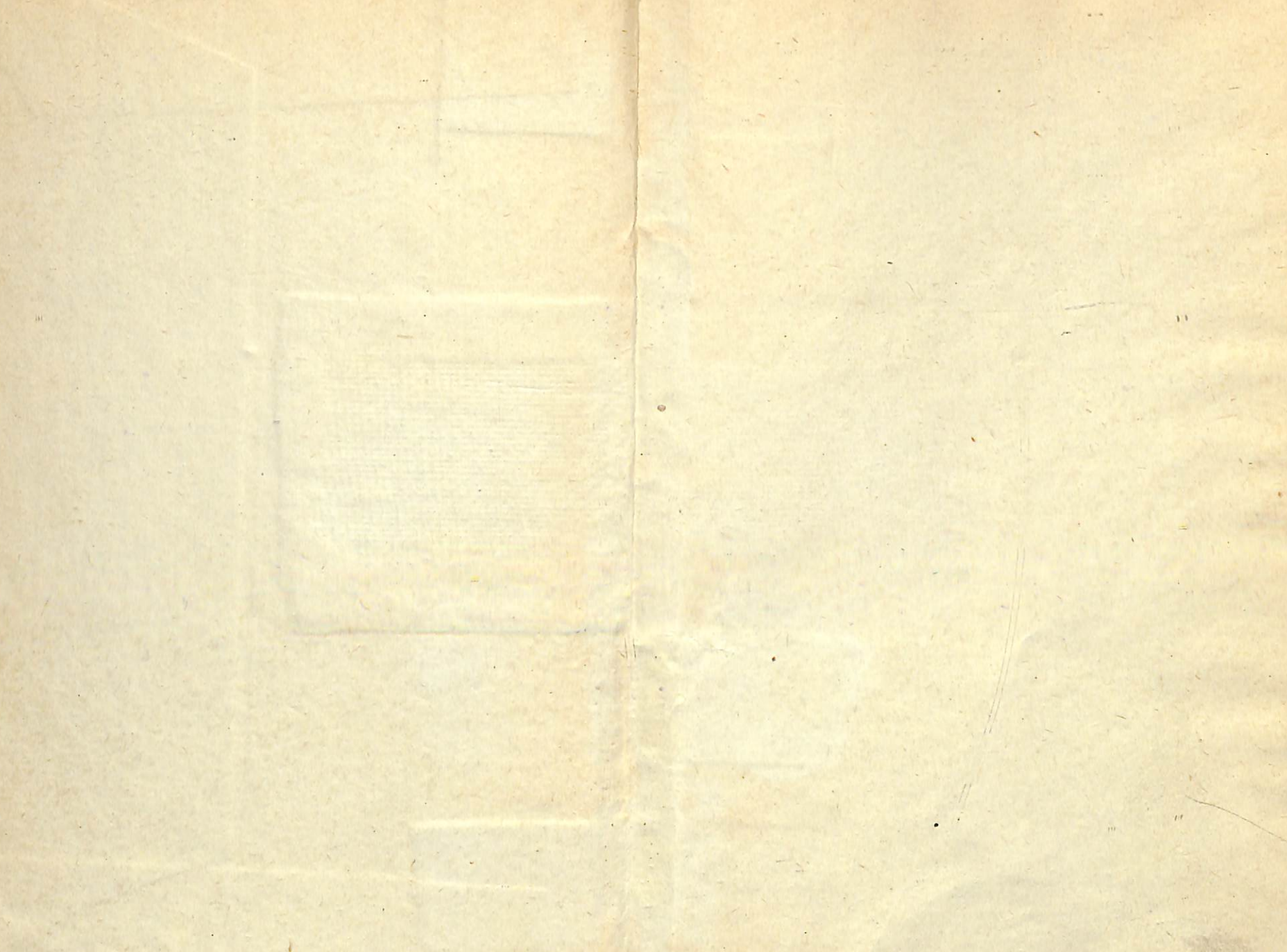

20.272

329.14

V-39

32
19 JAN 2010
051222097

ԿԱՊՈՅՏ ՏԵՏՐԱԿԸ

(Ս. Դ. ՀՆԶ. ԿՈՒՍ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ)

Բ. ՄԱՍ

Գ Ր Ե Ց

ԼԵԻՈՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

1916 Յունիս 20, Հելրեիլ, ՄԷս.

Տպարան «Ազգ»ի

ՊՈՍԹՈՆ

329.14

Մ-39

329.14
Մ-39
JUN 20 1916

ԿԱՊՈՅՏ ՏԵՏՐԱԿԸ

(Ս. Դ. ՀՆԶ. ԿՈՒՍ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ)

Բ. ՄԱՍ

ԳՐԵՑ՝

ԼԵՒՈՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

1916 Յունիս 20, Հեվրհիլ, Մեւ.

Տպարան «Ազգ»ի
ՊՈՍԹՈՆ

Փնտուեցէք իր ատենին հեղինակին խիստ
կարեւոր մէկ գործը:

ԲԱՆԻՈՐԻ ՄԸ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

Աւելի քան 400 մեծադիր էջերէ պիտի
բաղկանայ այս ստուար հատորը, որ մտերիմ
խորհրդականը պիտի ըլլայ ամէն անձի ան-
խըտիր: Հոն պատկերացած է Մարդը՝ իր
գիմակովն ու դէմքովը, Կեանքը՝ իր ցաւովն
ու երազովը, Աշխարհը՝ իր խաւարովն ու
լոյսովը:

Երբ ուէ թերթի մէջ տեսնես անոր յայ-
տարարութիւնը, մի յապաղիր, աճապարէ
ունենալ մէկ հատ:

554/5-66

Սիրելի Հնկ'եր,

Կը գրէք որ իմ սկսած գործը զայնութի ու խե-
լագար չարձակումներու դուռը բացեր է ոչ միայն
ինձ՝ այլ և Ձեզ դէմ, պարզ անոր համար որ ինձ կը
համակրէք եղեր, և ասով կը թելադրէք հրաժարիլ
այս գործէն, քանի որ նա բացի տմարդի ու անազնիւ
հալածանքէ ուրիշ արդիւնք չի ստեղծեր:

Բարեկամս, մեր պաշտարին մէջ անձնականու-
թեան հարց չի կրնար ըլլալ, ու ես չեմ հետաքրք-
րուիր անով, որովհետեւ զայն սպաննելը շատ դիւրին
է, մեր «Ընկերներ»ը եթէ կուզեն, պէտք է ընեն այդ:
Հոգ մի ըներ. բաւական է որ վստահ եմ թէ անոնք
անկարող են սպաննել իմ խօսքը, որովհետեւ այդ
խօսքը իմս չէ, քուդ չէ, Պատմութեանն է, Արդա-
րութեանն է, աշխատաւոր դասակարգի կրօնինն է,
որուն տրուած է ապագան:

Սիրելիս, ինձի մի համակրէք, եթէ գործը կը
սիրէք՝ փարեցէք անոր: Արհամարհել սովորեցէ՛ք
բոլոր ծաղրանքները, բոլոր նախատինքներն ու հա-
լածանքները:

Եթէ պէտք ունենանք՝ չիչեցէք Անաթոլ Ֆրանսի
նշանաւոր մէկ խօսքը. — «Ընկերվարական եմ աւելի
փափուկ, աւելի մասնաւոր պատճառով մը. Ընկեր-
վարական եմ, որովհետեւ իրր Ընկերվարական կը
նախատուիմ բթամխոնքներու, վատողինքներու ու ար-
դէանքներու կողմէ»:

Մի մոռնաք և աւելցնել ասոր վրայ:

«Նաև 'գաղափարակից ընկերներ'ու կողմէ . . . »

916 Յունիս 20

Զերդ

ԼԵՌՈՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

ԿԱՊՈՅՏ ՏԵՏՐԱԿԸ

Բ. ՄԱՍ

I

Քաղաքական-Հասարակական կարգ մը երեւոյթներ, որքան տխուր իրենց էութեամբը, նոյնքան մխիթարիչ են ժողովուրդը արթնութեան առաջնորդելու իրենց հանգամանքովը: Այդ երեւոյթներէն են, օրինակ՝ էրզրումի մէջ թուրք կառավարիչի մը նշանակումը, Ռուս չառաջխաղացութեան դանդաղութիւնը, Ռուսական մամուլի անտարբերութիւնը՝ մերիններու սնուցած երազին. իսկ արտասահմանի մէջ՝ չկմերիկա, ընդհանուր ուղղութեան մը չ'գոյութիւնը, զիրար հակասող ու չեզոքացնող հոսանքներու խենթ ու խելառ խաչաձեւումը, «Համերաշխական»ներու իրարու տուած դադտնի կոծիթները, «Հակահամերաշխական»ներու փքացած ամբարտաւանութիւնը:

Ասոնց բոլորին ենթակայ ժողովուրդ մը կայ, որ ջուրն ի վար տուած իր խանդավառութեան ժամերը, հիմա լուռ է ու մտախոհ. նա կը տեսնէ տխուր իրադարձութիւնները բաց ձայն չի հաներ, կը համրէ հատիկ հատիկ իր միամտութիւնը շահագործող կեղծաւոր ազգասէրները բաց չի խօսիր: Երէւույն բացւած վէրքը շատ խորուն է ու կը կոտորայ, հիմա՝ անոր ցաւը ամոքելու ճարը կը նայի: Մեր գործը ահա այս ժողովուրդին հետ է, մանաւանդ բանւոր աչն դասա-

կորգին հետ, որ կրցած է համոզուիլ թէ այս աշխարհի մէջ ապրելու համար հանգստութիւն, բարություն ու հաց է հարկաւոր, քան թէ ցնորք ու ելազ.....:

II

Գիշ մը պատմութիւն...

«Ռուս-թրքական պատերազմի բռնկումը» (1) քրթիտիական կացութիւն մը սկսաւ բովանդակ թրքահայութեան համար: Պոլսոյ Ազգային Վարչութիւնը պէտք տեսաւ ամենալուրջ խորհրդակցութեան հրաւիրելու խմբակցութեանց ներկայացուցիչները ու անոնց հետ համախորհուրդ դնել ազգային քաղաքական ուղղութիւն մը: Ընդհանուր կերպով մը անոնց ոգին սա էր որ պատրիարքարանը կարելի եղածին չափ մօտենայ Օսմ. Կառավարութեան և սիրաշահող ուղղութեան մը հետեւի: Այս արդիւնքին հասնելու համար զանազան միջոցներ առաջարկուեցաւ: Նախ բոլորեցաւ թէ պէտք չէ զայրացնել թուրք հանրային կարծիքը զրգոյիզ գիրք մ'առնելով, լեռնոյ՝ պէտք էր Հայոց Լօյսալութիւնը շեշտել և թուրքերու զգացումները մեղմել:

Նոյն իսկ խորհող ու առաջարկող գտնուեցաւ որ գիծուր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և անոր մի-

(1) Այս քաղաքական քրքած եմ «Վանապոս»-ի 15 և 16 թիւերու (1916) մէջ Մ. Մինասեանի «Անարդար Դատողութիւն» վերնագրով չօղումաձաբքէն, գլխովին հակակարծիք մնալով հոն արտայայտուած ինչ ինչ մտքերուն...:

ջոցաւ արտասահմանի հայ մամուլին կողմէն չափաւոր լեզու գործածելու և նկատի առնելու թրքահայը:

Այսպիսով ալ չի բաւականանալով, Ազգ. Վարչութիւնը որոշեց խորհրդակցութեան կողմէն նախորդ Վարչութեանց անդամներէն ոմանք, ինչպէս նաեւ ազգին մէջ հեղինակութիւն ունեցող կարգ մը անձեր: Այս գումարման ներկայ գտնուեցան ի միջի այլոց Վահրամ Ես. Մանկունի, Հմայեակ Ես. Դիմաքեան, Պետրոս Հալաճեան, Գր. Զոհրապ, Վարդգէս, Բիւզանդ Քէշեան, Հ. Խօճասարեան, Մ. Ազարեան, ևն:

Ընդհանուր կերպով ամէնքն ալ համոզուած էին, թէ ազգը կը գտնուի ճգնաժամային շրջանի մը մէջ և հարկ էր որ զգուշական միջոցներ ձեռք առնուէին:

Մասնաւորապէս Բ. Քէշեան ներկայ օրերուն և 1878ի օրերուն միջեւ նմանութիւններ գտաւ և ըսաւ թէ՝ եթէ բանիբուն առաջնորդներ և խելացի վարիչներ գտնուին դաւառներու մէջ, աստիճան մը կրնայ մեղմանալ աղէտը և թիւրք հանրային կարծիքը չի գրգռուիր: Բազմազմուտ հրապարակագիրը դիտել տուաւ թէ 1828ին, 1878ին երկու անգամ էրզրումը գրաւուեցաւ և երկու անգամն ալ էրզրումցի Հայոց համար իրարմէ տարբեր արդիւնք ունեցաւ ժամանակին առաջնորդներուն ըմբռնումին և ընթացքին պատճառով: 1828ին՝ Հայերը չափազանց խանդավառուեցան Ն. Ալտարակեցիի օրինակովը քաջալերուած՝ և չարաչար տուժեցին, և երբ ուս զօրքը մեկնեցաւ, բանակին հետ ընկերանալ պարտաւորուեցան իրենց առաջնորդին՝ Կարապետ եպիսկոպոսի հետ:

1878ին, ընդհակառակը, էրզրումի առաջնորդն էր Յր. եպ. Վեհապետեան (չեռնոյ պատրիարք) որ կըրցաւ չափաւորութեան մէջ պահել ժողովուրդը և ու-

ղիղ չարաբերութիւններ պահպանել, որով երբ ուսումնական մեկնեցաւ, հաջք երբեք պարտաւորութեամբ չզգացին ինքզինքնին՝ մեկնելու և գաղթելու: Հիմա ալ՝ անցեալին փորձութենէն օգտուելով, պէտք է հաշտութեամբ շրջակայացիք ըլլան և ուղիղ չարաբերութիւն մշակելով գիտնան՝ տալ կաշսերն կաշսեր և Աստուծոյն՝ Աստուծոյ:

Առհասարակ գրեթէ բոլորն ալ նոյն մտքերով արտայայտուեցան: Թրքահայուն ճակատագրին հետ թեթեւօրէն խաղալէ աւելի ազգային դաւաճանութիւն պիտի ըլլար ուէ հաշտութեամբ, խմբակցութեան կամ կուսակցութեան կողմէ՝ աշխարհի ճգնաժամային վրտանդալոյ վաշտակեաններուն՝ ամենազոյզ կերպով մ'իսկ անաստել Ազգ. գերագոյն հեղինակութեան պարտադրած քաղաքական ուղղութեան:

Եւ բոլորովին ողջմիտ էր հայութեան կաշտուցած աշտ վճիռը, ինչպէս կը տեսնուի Պօլսոյ Ռուս դեսպանին ալ նախապէս ըրած հետեւեալ թելադրութիւններէն:

Բժիշկ Զաւրիէվը Տաշկանահայաստանէն Պօլսոյ վերադառնալով՝ աշտելութեան դնաց Ռուս դեսպանին, ղեկուցում տալու համար հաշտական հարցի մասին: Ահաւասիկ թէ ինչ կը գրէ դեսպանը արտաքին գործոց նախարար Սաղանօֆին:

«Բժիշկ Զաւրիէվը—չարունակում է դեսպանը— աշտ կարծիքի է որ շարքեր և կոտորածներ առաջ բերելը՝ միանգամայն թուրք իշխանութիւններէց է կախուած: Եւ եթէ ուսական կառավարութիւնը խտուրթեամբ նախազգուշցնէ կատարութիւն տեղի չի ունենալ: Մի աշտպիսի միջամտութիւն խնդրելով Բժ. Զաւրիէվը միևնոյն ժամանակ իմ խորհուրդը հարցրեց, թէ Տաշկանահայ վերաբերմամբ՝ ի՞նչ

գիրք բռնեն հաշտը և թէ՛ հարկաւոր է արդեօք որ նրանք գիմեն Ռուսիային և աշտ պետութիւններին:

— «Եւ պատասխանեցի իմ խօսակցին—գրում է դեսպանը միևնոյն— որ կաշտական կառավարութիւնը շատ կարեկից է Տաշկանահայերին: Ի վերջոյ աշտ ամենաշտի նրանք—Հաշտը—չպէտք է մոռանան որ ներկայ զորային բացառիկ պայմանների մէջ է գտնուում, ուստի նրանք իրանց վիճակը չպիտի վատթարացնեն անզոյզ քաշտելով: Ամենականը այն է որ ամբողջ Եւրոպայի առաջ Հաշտը քիւրքական կամայականութեան գոյ մնան, այլ ոչ քէ քաշտական յեղափոխականներ դառնան, որոնք օգտուելով քուրքերի պատերազմական անյաջողութիւններից՝ իրենց ազգային իդեալները իրագործելու ձգտին: Այս պատճառաւ Հաշտը քիւրքերին բնաւ չպիտի գրգռեն, նա մանաւանդ չպիտի ապստամբուին: Նմանապէս ուէ քաշտական պահանջ չպիտի անեն Եւրոպայից:

Միև կողմից, սակայն, հաշտը, հարկաւ, իրաւունք ունին ինչպէս մամուլում նայալէս և իրենց կոշտում ընդհանուրի ուշադրութիւնը հրաւիրել աշտ հաշտանքների վրայ, որոնց նրանք ենթարկուում են թուրք և քիւրք իշխանաւորների կողմից:» (Տես «Հովիտ» 1916 թիւ 7:)

Ռուս դեսպանն ուրեմն կ'զոյզացնէ հաշտը չի գրգռելու թուրքերը: Պատմական աշտ բազդորոշ օրերուն բովանդակ հաշտութիւնը իր բոլոր հասանքներով ու կուսակցութիւններով անսաւց ազգային դատողութեան ու կամքին: Պատասխանը բացասական է գործարարար: Ռուս-թուրքական պատերազմը ձկնելուն պէս կաշտուցած հաշտ կամաւորական խումբեր: Տաշկանահայ ոչինչ չունին ըսելիք, ոչ ալ իրաւունք ունին դանդաշտելու ասանկ քաշտի մը դէմ: Ռուս

սահայատակ ուրիշ ժողովուրդներ ալ կազմեցին կամաւորական խումբեր : Բայց ասոնց միջեւ խիստ նշանակելի տարբերութիւն մը կը տեսնենք : Հայերունը անշատ խումբեր էին և հայ խմբապետներու հրամանատարութեան տակ, իսկ միւսները ուղղակի միացած են Ռուս բանակին հետ :

Հայ կամաւորները բանակին իբր չառաջապահները կը գործէին, հետեւաբար ուղղակի դէմ դիմաց կը կռուէին թուրք զօրքերուն հետ :

Բայց աչս չէ ամենը : Հայ կամաւորական խմբապետներու մեծ մասը Տաճկահայատակներ էին, նոյն իսկ կամաւորներու մեծագոյն մասը, որոնցմէ շատերն ալ փախած էին զինուորագրութենէ կամ նոյն իսկ կռուի դաշտէն : Աւելին կայ. հայ կամաւ. խումբի մը ղեկավարութիւնը ստանձնեց Օսմ. Պարլամենտի անդամ Արմէն Կարօն : Ալ աւելին կայ : Մէկ կողմ թողլով արտասահմանեան թերթեր, «պիւրօթական» կամ աւելի ճիշդ Հ. Յ. Դ. կապեր կամ համակրութիւններ ունեցող Կովկասահայ մամուլը իր էջերը կը լեցնէր թուրքերու դէմ զրգուիչ յօդուածներով, կամաւորներու թուրքերու վրայ տարած չաղթանակներու չափազանցեալ նկարագրութիւններով, ի միջի ալլոց նաեւ Օսմ. Պարլամենտի անդամին պատկերովն՝ իբր հայ կամաւ. խմբապետ :

Ու տակաւին պնդողներ կան—ամբաստանուածներու շարքերէն անտարակոյս—թէ աշտպիսի չալոնապէս զրգուիչ հանգամանքներով թուրքին դէմ կռուող հայ կամաւ. զնդերը չաղղեցին տոսմին կատարման չափերուն ու սարսափելիութեան վրայ, թէ կանխադրժուած ծրագրի մը անողոք իրականացումն էր միայն Տաճկահայութեան ողջակեզումը :

Հիմա բուն իսկ թուրք պաշտօնական անձերու արտապաշտութեանց դիմենք :

Վանի կռուակալ Թահսին պէյ տեղեկութիւն ստանալով հայ կամաւ. զունդերու մասին, իր մօտ կը կանչէ Վանի Դաշ. պետերէն Վառմեանը և Արամը ու հետեւեալ իմաստով կը խօսի անոնց :— Թուրքիա կը պատերազմի Ռուսիոյ դէմ : Հասկնալի է որ մէկ կամ միւս պետութեան հպատակ հայերը պարտաւոր են իրենց պատկանած պետութիւններուն ծառայել աչս պատերազմին մէջ : Բայց պէտք չէ որ հայերը թշնամական դիրք բռնէին թուրքիոյ դէմ, անշատ կամաւ. զունդեր կազմելու համար թուրքերու դէմ, ինչ որ կրնայ խիստ աղետաւոր հետեւանքներ ունենալ թուրքահայոց վրայ : Պէտք է նամակ զրէք և չորդորէք որ տաճկահայերու սիրտն համար ետ քաշուին կռուի դաշտէն քանի որ անոնց մեծ մասը տանկաւայեք են, գիտե՛մ ևն :

Ասիկա կը կատարուէր Վանի ինքնապաշտպան կռուիներէն քանի մ'ամիս առաջ, երբ հայոց հանդէպ կառավարութեան ընթացքը կը շարունակէր ըլլալ ոչ թշնամական : Այս ատենները դէնք կը տրուէր հայ զինուորներու ձեռքը ու պատերազմի կ'ուղարկուէին անոնք՝ թուրքերու հետ անխտիր :

Թահսինին կը չաջորդէ Զէվդէտ, որու օրով ուրիշ զրգուեցուցիչ դէպք մը կը պատահի : Զինուորագրութենէ փախած հայ մը բռնել կուզեն ոստիկաններ, որուն զիմագրութեանը վրայ տեղնուտեղը կսպաննեն զայն : Հայ ամբողջ թաղը կը լեցուի թուրք զինուած խումբանով : Հայերու տուններէն հրադէններ կ'արձակուին օդին մէջ : Երկուստեք մէկ երկու զնդակահարուածներ և ահա պիտի սկսէր կոտորածը :

Վրայ կը հասնի Զէվդէտ, կը պատուիրէ թուրք սատիկաններուն և խուժանին որ հրազէն չարձակեն բնաւ: Արդիւ չնոցն ջանքերը կըլլան Դաշնակցական պետերու կողմն ալ: Առջեւը կ'առնուի ահաւոր բռնկումին:

Այս առթիւ է որ Կոստակալը կ'արտայայտէ՝ իր մօտ փութացող Իտալ. հիւպատոս Պ. Սպորտոնիին և Ամերկ. միսիոնար տր. Ըշըրին՝ հաշոց հանդէս թուրք պաշտօնական մտայնութիւնը: — Ըսէ՛ք հաշերուն թող չկարծեն թէ չենք գիտեր: Թուրքիոյ հանդէս իրենց թշնամական դիրքը դադարեմք մը չէ մեզ համար: Զինուած խուժերը կը պտտցնեն, զինավարժութիւններ կը կատարեն: Մեր զօրքերը հայերու դէմ է որ կը կուլին քան Ռուսերու: Ռուսիմ գնդակը մեր ուտքը կը ծակէ, իսկ հայոց գնդակները մեր սիրտը: Թող լաւ գիտնան հայերը, երբ ջարդը սկսի այս անգամ աւելի սոսկալի պիտի ըլլայ, և լին):

Կամաւորներու մասին կատարուած թուրք բանակի վերադարձող զինւորներու կողմէ կը տարածւին շատ լուրեր, որոնք մէկ կողմէն կը խանդավառեն հաշերը ու միւս կողմէն ատելութեան ու վրիժառութեան կիրքերով կը շուրջեն թուրք ամբոխը: Հաշ զինւորները զինաթափ կըլլան կեդրոնէն եկած հրամանի մը վրայ: Ստեղծուած են արդէն լարւած տրամադրութիւնները: Ռուս բանակը ետ կը քաշուի Վանայ արեւել. մասերէն ու իրենց տեղերը մնացող հաշերը կը ջարդուին թուրքերու և քրդերու կողմէ:

Թողլով գաւառներու պաշտօնէութիւնը նկատի առնենք Ն. Գ. Նախար. Թալէադի ըսածները:

Թուրք բանակի Սարրղամիշեան պարտութենէն լետոյ, էնվէր փաշայի էրզրումէն Պոլիս վերադառնալովը սաստկացաւ թուրքերու ատելութիւնը, ու

ընդհանուր հալածանքը, ինչպէս խոստովանեցաւ Զ. Եսաբեան, իր Թիֆլիսի մէջ ըրած մէկ դասախօսութեամբ: Վարդգէս կը դիմէ «մեր» Թալէադին բարեխօսելու համար որ մեղմանան այս հալածանքները ու ազատ արձակւին ձերբակալւած բազմաթիւ հաշ մտաւորականները: Օսմ. Նախարարը գրպանէն կը հանէ «Հօրիզոն»ի աշն համարը ուր Օսմ. Պարլամենտի հաշ մէպուս Պասդրմաճեանի նկարն էր հրատարակւած՝ իրր հաշ կամաւ. խմբապետ, ու ցոյց տալով զաշն Պասդրմաճեանի Ընկեր Վարդգէսին՝ կըսէ. «ահա Զեր դիմումին իմ պատասխանս»: Ասոր կը վըկայէ նաև Խաթակի տիկինը:

Տր. Եր. Մինասեան, որ Համառուս. Բաղաքներու Միութեան կողմէ էրզրում էր գնացած առողջապահական պաշտօնով, վերադարձին խիստ շահեկան դասախօսութիւն մըրաւ Գրական—Գեղարուեստական Սալօնին մէջ:

Ռուս—Թուրքական պատերազմի սկիզբները էրզրում իմէջ ոչ մէկ հալածանք գոյութիւն ունէր Հաշոց դէմ: Իրենց գործերովը կզրադէին անոնք, կը կատարէին իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները լիուլի ու կը վայելէին քաղաքացիական իրաւունքներ, որչափ կը ներէին պատերազմական վիճակի պայմանները: Ամէնէն առաջ գրգռիչ ազդեցութիւն մը կը գործէ թուրքերու վրայ իրենց հաշեր նախից և Օսմ. Պարլամենտի անդամ Փասդրմաճեանի՝ կամաւ. խմբի գլուխը անցած թուրքերու դէմ կուլելը: Այս լուրին վրայ թուրքերը կը չարձակին Փասդրմաճեանի եղբորորդի Սեդրաք էֆ. Փասդրմաճեանի վրայ ու կսպանեն զաշն: Այս լուրը ստացած էինք արդէն Վանի մէջ՝ կոխներէն շատ առաջ: Սարրղամիշի թուրքական պարտութենէն և գործերու էր-

զըրուծ վերադարձէն չետոյ է որ կսկսին թշնամական վերաբերումներ ու գրգռումներ : Թուրք սալա՛ մը կը գիծէ Կարնոյ առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոսին ու կըսէ անոր . — Մենք առաւելապէս հասկերու հանդիպեցանք պատերազմի դաշտին վրայ , հասկերու զնդակներէն ինկան մեր շատ մը զօրքերը , հայ կամաւորներն էին որ կողոպտեցին և աւերեցին մեր բազմաթիւ գիւղերը ու չարաչար վարեցան թուրք գիւղացիներու հետ : Այս լուրերը չափազանցեալ համեմատուած թիւններով կը տարածւին ու կստեղծեն վրիժառուութեան մթնոլորտ մը :

Միւս գրգռիչ արարքը գործւած Դաշ . չէֆի մը կողմէ տեղի ունեցաւ Վանայ մէջ :

Զօրահաւաքութեան օրերուն իսկ դաշնակցական զինւած խումբերը օրը ցերեկով կը շրջէին գիւղերը՝ չհասկցուիլ ինչպիսի թոյլատու պայմաններու բերմամբ : Այսպիսի խումբ մը կը հանգիպի Բէլու գիւղը , ուր կ'սպաննուին երկու թուրք ժանդարմներ : Լուրը իմացելուն պէս թուրք ժանդարմներ ու քիւրդեր կը պաշարեն գիւղը : Դաշնակցական խումբը ինչպէս սովորաբար , այս անգամն ալ կը փախչի գիւղէն ու իրենց բազդին կը թողու խեղճ գիւղացիները : Հետեանքը պարզ է : Վասպուրականի ամենէն բարեկեցիկ ու մեծկալ գիւղերէն մին կ'աւերուի բոլորովին , կը կողոպուի , կսպաննուին անոնք , կը բռնաբարւին կիներ ու աղջիկներ և մնացորդ բնակիչները սարսափահար կը փախչին ու կ'ապաստանին ուրիշ մօտակայ հայ գիւղեր : Չմոռնանք թէ այս դէպքը տեղի կ'ունենայ Եւրոպական ներկայ պատերազմի սկիզբները :

Միւս գրգռիչ դէպքը տեղի կունենայ քաղաքին մէջ : Լուսնակ գիւղեր մը Իշխան իրր 200 զինւած ե-

րխառաարդներ զինավարժութեան կը տանի դաշտը , որու մօտ կը դառնուի նաև թուրք թաղ մը : Իշխան բոցավառ ճառ մը կը խօսի , որու բովանդակութեան մասին առաջփմ հարկադրւած ենք լռութիւն պահել : Խումբի արձակած ձայներէն՝ թուրք թաղի բնակիչներ իրենց տներէն դուրս կը փախչին ու կ'ապաստանին թուրքերու մօտ : Լուրը իսկույն կը տարածւի թէ կառավարական շրջանակներու թէ թուրք ազգաբնակչութեան մէջ : Դիւրին է երեւակայել այսպիսի չիմարական ցոյցի մը , այսպիսի ծայր աստիճան զըրգըրի ընթացքի մը գործած տպաւորութիւնը թուրք արգէն իսկ վերին աստիճանի կասկածոտ հոգեբանութեան վրայ) :

.....
Մենք այս ընդօրինակութիւնը ըրինք ոչ թէ փաստելու համար ամիսներ առաջ «Ազգ»ի մէջ արտայայտած մեր «Կարծիքներ»ը , այլ ցոյց տալու զուտ կուսակցական տեսակէտէ ուրիշ աւելի աչքառու իրողութիւն մը :

Մ . Մինասեան , ինչպէս կերեի իր չօդուածաշարքէն , իր նպատակն ըրած է միմիայն քննադատութեան ուղղութիւնը դարձնել Դաշնակցութեան , որու դէմ իր արտայայտութեան միակողմանիութիւնը ենթադրել կուտայ անկէ ստացած իր կարգ մը վիրաւորանքներու թելադրանքը :

Յարգելի չօղածագիրը որ չի մոռնար իր բնական (natural) գիտական օրէնքները չարմարցնել նաև ընկերային (social) օրէնքներու , զանց ըրած է չիճատակութիւնը Հնչ . Կուսակցութեան , որ այսօր թեքու Դաշնակցութենէ աւելի թունդ պաշտպանն է «Կամաւ . շարժում»ին , հակառակ իր ծախաւեր կողմերուն , զորս չեն կրնար պարտկել նոյն իսկ կէս «ըն-

կերվարական» կէս աղգաչինճի տէրտէրի ձագուկնե-
րը . . . :

Մինասեանի այս մոռացումը անշուշտ չէ կարելի
վերագրել Ռամկավարականներու հետ անհիմն հա-
մերաշխութիւնը չի վտանգելու նախազգուշութեան ,
որքան , Հնչակեաններու , օրինակող ըլլալուն հե-
տեանքով , անոնց կատարած գերի աննշանութեանը
կրնամ ըսել ողորմելիութեանը նկատառումով :

Կապկումը ամենապոթգալի բանն է այս աշխարհի
մէջ մանաւանդ աշնայիսի կաղմի մը կողմէ , որ ունի իր
ուրուշն սկզբունքը . . . :

Գովկիլի չէ չանցանք մը գործելը երբ անոր երեսէն
կը տուժէ ազգի մը թշուառ մեծամասնութիւնը . բայց
չանցանք մը գործուէն վերջ՝ չէ կարելի նկատի չառ-
նել («չանցաւորի») ձեռներէցութեան ոգին , նախաշար-
ձակ ըլլալու հանգամանքը ու այն խոր արհամարհան-
քը , զոր նա ցոյց կուտայ , իրեն դէմ եղած դաժաճնե-
րու թէ մեծերու բոլոր չարձակումներուն , որոնք ,
զինքը չքացնելու իրենց նպատակովը , աւելի կը մեծ-
ցնեն իր տիրապետութիւնը , կստուարացնեն շարքե-
րը , եռանդագին կերպով փարելու գործին . . . :

Այսպէս է Դաշնակցութիւնը :

Հնչակեան Կուսակցութիւնը ըլլայ սկզբունքաւոր
կուսակցական , ըլլայ ընդհանուրի՝ հասարակական
չահու տեսակէտէն , պէտք էր գլխովին հակառակ ու-
ղի բռնէր Դաշնակցութեան առած քայլերուն :

Հասարակութիւնը , մանաւորապէս աշխատաւոր
դասակարգը ու թէ կանուխ պիտի կրնար զնահատել
այն կուսակցութիւնը , որ հակառակ սնամէջ խանդա-
վառութեանց , անսացեր էր բանականութեան թելա-
դրբանքին :

Կերեկի թէ մեր Ս . Դ . Հնչակեանները իրենց Ըն-
կերվարական բարեկամները ապագայ դատաստանին
մէջ առանձին չթողելու համա՛ր հետեցան անոնց :

Այդ դատաստանը հրապարակաւ պիտի ըլլայ
վաղը , միայն թէ Հնչակեանութիւնը հակառակ իր ա-
նունը տարածելու , ազգին ազատարարի («տիրապետ»)
չահելու բաղձանքին , հոն չպիտի երևի , որովհետեւ
ոչ ոք ինքն իրեն պիտի ներէ ուշադրութիւն ընել մէ-
կումը , որ իր գոյութիւնը զգացնելու բուն ջանքե-
րուն մէջ խելացնոր՝ դիմած է կապկացումներու է՛ն
վտանգաւորին , է՛ն սեւին . . . . :

Անոր պատիժը չալտնի է արդէն . . . լուծի՛ւն ,
արհամարհանք . . . :

Այս պատիժի օրինակը առաջին անգամն ըլլալով
տուած է Մ . Մինասեան իր «Անարգար Դատողու-
թիւն»ներովը , որոնց մէջ իրա՛ւ որ կան անարգար
դատողութիւններ . . . :

I I I

Ի՞նչ է իմ նպատակը . . . :

Առաջին տետրակովս չալտնեցի որ նպատակս
ֆննդատել է , խի աշխատեմ չալտնել որ ֆննա-
դատութեան նպատակն ալ սկզբունքն անհատակա-
նութենէ բաժնել է : Մեր մէջ առհասարակ սկզբունքը
բոլորովին անուանական բան մ'եղած է . ասոր շուրջը
կը համախմբուին անհատներ , բայց զայն չեն ճանչ-
նար , ամէն ոք անոր անունովը կ'երգնու , բայց էու-
թիւնը անձանոթ կը մնայ : Մէկը Հնչակեան եղեր է ,
որովհետեւ Մուրատի անունն է լսեր ու իր ակնոցնե-
րու տակէն անոր պատկերն է տեսեր , ուրիշ մը՝ ու-

որովհետեւ իր եղբայրը, կամ քեռին կամ իր սիրած մէկ մարդը Հնչակեան է կոչուեր. աչսինչը, որ հակառակորդ կուսակցութեան մը պատկանող մէկ անհատին գէժ վրէժ-ունի. մէկը, որ երկու պալատներէ կերեր է ձրի, ուրիշ մը որ կնիկ մը կը փնտռէ, երրորդ մը, որ կուսակցութեան շնորհիւ աւելածութենէ գործիչութեան բարձրացեր՝ կամ զերծակի մը քով զգեստներ արդուելելու աշկերտութենէ խմբագրութեան պաշտօնին հասեր ու հանգստորէն փորը կը կշտացնէ : —

Այս հանգամանքներն են որ պատրաստեր են ընդհանուր լիսկած մտայնութիւնը ինչպէս են այն ասպարէզը, որուն վրայ անասնձօրէն կը շարունակուի հընչակաւոր «աֆլորալիզ» գործիչներու ու «տղայ» խումբադիրներու շահատակութիւնը :

Կը կարգաւ յօդուած մը, ուր զգացումը կը խօսի, զգացումը ոչ թէ գրողին, այլ ամբոխին. որովհետեւ գրողը ծանօթ է անոր հոգեբանութեանը և գիտէ թէ ի՞նչ է անոր սիրելին : Կը փնտռես բան մը որ մօտիկ ըլլայ որդեգրուած սկզբունքին. ի գո՞ւր . . . սկզբունքը տարածելու համար չէ եղեր, այլ կեղծելու :

Այս կեղծիքը ոչ միայն դուրսը՝ հասարակութեան մէջ է, այլ և ներսը՝ կուսակցական շարքերուն մէջ : Ահա թէ ի՞նչ կը պատմէ Մի երբեմնի մէկ անդամը :

— Օր մը մեր ժողովին մէջ, ուր պէտք տեսնուեցաւ մասնաձևողերուն ուղղեալ շրջաբերական մը շարադրել, ուշադրութիւն ըրի՝ տեսնելու թէ ի՞նչպէս պիտի վերաբերուին ընդհանուր տրամադրութիւններու հետ : Չմոռնամ ըսել որ այս՝ այն ատենն էր երբ

կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակը Մի խնդիրներու (1) շուրջ բաւական գրաւած էր :

Մեր ընկերներէն մէկուն չանձնուեցաւ «ապլոր» շրջաբերական մը պատրաստելու գործը՝ որը լրացածին պէս աչքէ անցուցինք, շուտով տպագրութեան չանձնելու համար : Շրջաբերականը կարգացուելու ընթացքին՝ գեղեցիկեան նշաններ տեսայ ընկերներուս զէմքերուն վրայ : Շրջաբերականը սխալ գրուած էր, բայց ցաւալի է ըսել որ մէջը խրախուսիչ, փալուռ բառեր չունէր. դա անշարմար էր, որովհետեւ նա էր կրնար եռանդ ներարկել ու թուլցնել քրտակներու բերանները, որպէսզի անոնցմէ դուրս հանուի զորամը դար լեցւիլ Դանաւեան կարասը . . . :

Երկու օր վերջ կարդացի նոր ոճով գրուած «մարտիրոսական» շրջաբերականը որու մէջ հետեւալ տողերը կալին շահեկան .

«Ընկերներ՝,

«Գիտակից բոլորի սրբազան պահանջին, պէտք է «հնչակեանի չատուկ նախանձախնդրութեամբ, վրէժ-«ժի ու մեր նուիրական խռատի ոգիովը տողորւած՝ «եռանդագին բոլորի՛նք մեր գործին շուրջ, բանանք «մեր նուիրաբերութեան քսակները, որպէսզի ստոր «սերմեր ցանոյները ամէնեւնք ամենուրէ՛ք : Հըն-«չակեան կուսակցութիւնը իր փառաւոր անցեալով, «իր հարիւրաւոր հերոսներով աչսօր մեզ դէպի գործ, «դէպի պարտականութիւն կը կանչէ :

«Կեցցէ՛ր սօսիալիզմը, կեցցէ՛ր Ս. Դ. Հնչ. կուսակ-«ցութիւնը . . . »)

(1) Ի հարկէ մեզի չենք կարող թույլատրեր կուսակցական ներքին խնդիրներու վրայ խօսիլ, ինչ ալ որ ըլլայ անոնց բնոյթը :

Յաւալի է ըսել որ ասանկ չըջարեւականներու մէջ չի ալ մոռցուիլի գործաւոր դասակարգի աչն սուրբ կոչը, որ կործանել, փշրել կուզէ աղգալին բոլոր պարիսպները, կրօնի բոլոր կուռքերը, աւանդապաշտութեան ամբողջ բերդը իր ստութեան աշտարակներով ...

«Աւետարաններ բոլոր երկիրներու՝ միացէ՛ք ...»

Ձգիտեմ ինչո՞ւ Ս. Դ. Հնչակեանները աչս սրբացած բառերը կը գետեղեն իրենց չըջարեւականին ճակատը. իբր իրական բաղձանքի մը անզուսպ աղաղակ կը թէ զաւելի մը մէկ արտայայտութիւնը. բայց ամէն պարագայի տակ, անոնք, գէթ ինձ համար մարգարիտներ են ինկած ցեխերու մէջ ...:

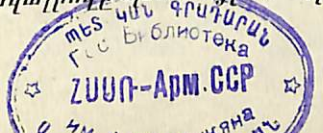
I V

Ամեն հասարակական օգտաշատ գաղափար իր ծաղման ու զարգացման առաջին շրջանին կը ներկայանայ բիւրեղ վիճակով, որու հետեղները կամ ախոյեանները գովելի՝ աւելի ճիշդն է ասել՝ օրինակելի ըլլալու աստիճան անձնութեամբ կը կառչին իրենց սկզբունքին: Երբ կանցնի այդ շրջանը, երբ գաղափարին հետեղներու թիւը կ'ստուարանայ՝ կարծես թէի համեմատական առաւելութիւնը իրեն հետ ճակատագրականօրէն կը բերէ նաեւ իմաստի խեղաթիւրումներ և որ աւելի գէշն է անոր անունով ստոր շահագործումներ:

Եթէ փոքր ինչ ուսումնասիրենք կրօնական գաղափարները, որոնք, կրնանք ըսել ամենաառաջին գաղափարներն են նուիրուած՝ իրենց ժամանակի ու պայմաններու հասկացողութեան չափով, հասարակութեան բարօրութեանը, որոնցմէ սերած են բարո-

յական և այլ ըմբռնումները, կը տեսնենք թէ զանոնք մարմնաւորող առաքելին ինչպէս եւ անմիջականօրէն զայն ընդօրինակող աշակերտներու գործունէութեան ժամանակամիջոցը եղած է ջերմեռանդ հաւատքով տիրար հետեղականութեան շրջան մը քարոզւած սկզբունքին: Իսկ երբ անցած է այդ շրջանը ու շատցեր են հաւատացեալներն ու կղերները, հաւատքը կերպարանափոխուել ու կոչը աչքերով մտեր է կեղծիքի մէջ ու կրօնը դարձեր է շահագործման առարկայ շարք մը առանձնաշնորհեալ անհատներու ձեռքը. ըլլան անոնք պետական կամ կրօնական անհատներ սրբութեան անունով շահագործեր են ամբոխը: Զեղծումներու, շահագործումներու աչս շարքը բնական ճամբով մը կը ծնի իր հակազդեցութիւնը: Պրահմինականութեան զեղծումներէն գոյացաւ Պոլստալականութիւնը: Քրիստոնէութիւնը նոյն իսկ, որ սաղմնաւորուեցաւ Աստուածորդիին քարոզութիւններով ու սրբացաւ անոր կամովի խաչելութեամբ, հետեցաւ ընդհանուր ուղիին: Մենք կը տեսնենք քրիստոնէական ոգին Նազովրեցիի ու անոր աշակերտներուն քով, երբ փոքրաթիւ էին անոնք, երբ պետական հալածանք կար, երբ պաշտամունքը գաղտագողի նկուղներու մէջ կը կատարէր: Բայց երբ Քրիստոնէութիւնը՝ սիրոյ ու ներողութեան, գերութեան ու ստրկութեան այդ կրօնը պետական կրօն եղաւ ու հասարակութիւնը չարեցաւ անոր, սկսաւ անարդ շահագործման ու ամենադարձի բռնութեան շրջանը: Սիրոյ առաքելի հետեղները մոռցած իրենց Վարդապետի քարոզութիւնը, հաղարաւոր անմեղներ հաւատքի քմահաճ օրինաբար չհաւատաքննութեան ատեանի առջև դատելէ վերջ՝ տանջանքներու է՛ն սոսկալիով պատժելին: Կրօնի պաշտօնեա-

29-5/4-55

ները կրօնի անուանով անթիւ անհամար կեանքեր զոհեցին, նոյն իսկ այն ատեն՝ երբ Լուսերահանութիւնը եկած էր հիմէն սարսել Պատրիարքի հրահրելուն: 1525ին երբ Դերմանիոյ մէջ պաշտեցաւ գիւղացիական մեծ ապստամբութիւնը Թօմաս Մենցեի առաջնորդութեամբ, իրեն նշանաբան ընտրած Բրիտոնի հաւասարութիւնը հողերու արդար ու հաւասար բաժանումը, Լուտէր՝ «ճշմարիտ Բրիտոնիութեան» այդ «ոսհիւրան», «կոտորած» աղաղակեց գիւղացի ապստամբ «խռովարարներ»ու դէմ, որոնք կը կուէին չանուն արդարութեան և իրաւունքի Լուտէր չ'ամշցաւ իր խղճէն, երբ տեսաւ 100,000ներով կոտորածը, զոր վտահ հեծ, բնաւ չէր թողարարեր իր Վարդապետը: 1648ին ապրին, երբ կրօնի Ազատութիւնը հռչակուեցաւ Վէստֆալիոյ համաձայնութեամբ, նա չի կրցաւ ստանալ իր նախկին վիճակը: Եւ թող ներուի մեզ ըսել՝ թէ կրօնական աղաթութիւնը այսօր անուանական է. կրօնի անուանով եղած բռնութիւնը դարձեալ կայ ու կը մնայ որպէս ճնշիչ ուժ՝ որուն ներկայացուցիչն էամբօխը և որուն պաշտպանն է կառավարութիւնը: Պուրժուազիի մեքենականութիւնը սնունդ կուտայ անոր:

Կրօնական երեւոյթներու կարգին են նաեւ քաղաքական երեւոյթները:

Քաղաքական չեղափոխութեան մը նախօրեակին չեղափոխականները, անկեղծ, անձնուէր ու անշահախնդիր են քան նոյն չեղափոխութեան չաջողութեանը վաղորդացիին, երբ կը շատնան համակիրներն ու խնկարկուները: Այն որ բռնութեան դէմ կը խօսէր ու անոր դէմ կը կուէր, կը դառնայ անտանելի բռնապետ կապտելու, կաշկանդելու աղաթութիւնն

այն ժողովուրդին, որուն անուանով կ'երդնուր ատենօք: Պատմութիւնը աս օրինակներէն շատ ունի:

Ընկերվարութիւնն ալ թէև նորագոյն ու լաւագոյն հոսանքը մեր ժամանակին, չէր կրնար բիւրեղ վիճակ մը պահել շարունակ: Այսօր Մարքսիզմի դէմ սկսած է կանգնել մէկ կողմէն Ռեֆորմիզմը, որ կուզէ Դեմօկրատ տարրերու հետ միացած՝ ռեֆորմներով իրականացնել Սոսիալիզմը, ամենաշիմար դաշափարը՝ զոր տարածել կուզեն Պուրժուազիի վարձկան կամ անկէ ժամանակաւորապէս սրդողած շարք մը ինտելիգէնտ «սոսիալիստներ», միւս կողմէն Յեղափոխական Սինդիկալիզմը, որ ունի զուտ բանւորական չեղափոխական հանդամանք:

Չնայած ասոնց բոլորին՝ Ընկերվարութեան անունով արդէն չաճախ տեղի կ'ունենան շահագործումներ ու նպատակաւոր՝ շահագիտական խեղաթիւրումներ: Անոնք որ աչքեր ունին կրնան տեսնել ամեն ինչ . . .:

Իսկ մեր թրքահայերու մէջ — անշուշտ այս իրողութիւնը առաւելապէս պէտք է վերագրել մեզ շրջապատող պայմաններուն — Մարքսիզմը աշխարհակէ՛ր, տեսակ մը ձեռք ելեր ու միախառնեալ է ազգայնական անիրականալի ճգտումներու հետ, որոնք բռնականօրէն կը մթաղենցեն դասակարգային դիտակցութիւնը (1), ասով՝ աւելի ևս դժուարացնելով ապագայ գործունէութեան չառաջացման գնացքը՝ դէպի համամարդկային իտէալի չաղթանակը: Ու մեր մարքսիստ ընկերները չնայած իրենց բռնած ուղիի

(1) Պէտք է ըսել թէ կովկասահայ սօս. դեմօկրատները մեզմէ անհունապէս կը տարբերին իրենց չտալի մտածողութեամբ ու դասակարգային շահու աւելի զատորոշուած հասկացողութեամբ: Ծ. 3.

ակնաբաղի սխալները, հաւատաքննիչի դերը կ'առնեն երբ մէկը չանդգնութիւնը կ'ունենայ քննադատելու այս կամ այն դործը: Այն մարդիկը, որ կը խօսին ու կը գործեն ազատ մտածողութեան, ազատ խօսքի, ազատ արտայայտութեան բնական իրաւունքին համար, կը դառնան սոսկալի գրաքննիչներ, որոնց նաշւածքէն չի վրիպիր բառ մը, որ իրենց տիրացած շահագործման ակերտն կը մօտենայ՝ անոնց բերանը դոցելու սպառնալիքով: Բէվօլիւսիօնէն Մարքսի Բէաֆսիօնէն («աշակերտ»)ները շատ լաւ կընեն՝ եթէ սկզբունքը կուրսութեան, շահագործման ծառայեցնելիք գործիք չի չինեն, որովհետեւ վաղը պրօլետարեատը պէտք ունի անոր, ուժգին մղել կարենալու իր սրբազան կռիւրը . . . :

Որքան խոր տարբերութիւն Մարքս—էնգէլսի եւ ուսուցող գործունէութեան շրջանին ու հիմնական՝ մասնաւորապէս Հ. Ս. Գ. Հնչակեաններու կատարած («գործունէութեան») միջև: Հաւատացէ՛ք և ոչ մի մազաչափ նմանութիւն, և ոչ մի մատնաչափ հետեւողականութիւն . . . :

1848ին երբ լոյս տեսաւ «Կօմունիստական Մանիֆէսթը» Ք. Մարքս, բանւորներու սակաւաթիւ՝ բաց չուսալից խլրտունիներէն ծալրաչեղօրէն խանդավառած ու լաւատես՝ կը կարծէր թէ շատ շուտով «Գաղիական աքլորի կանչը պիտի ազդարարէր աշխարհի՝ հին կարգերու փլատակումը, ու սօսիալիստական հանրապետութեան ժամանումը:» Նա մտքէն չէր անցներ թէ իր վարդապետութիւնը՝ զիտական սօսիալիզմը, իր իսկ որդեգրած Հէկելեան տիալէքտիկի ճամբով, պիտի ունենար իր հակադրութիւնը հասնելէ առաջ իր համադրութեան: Պէտք էր շարք մը հացկատակներ շահագործէին զինքը, համբալ անուս

արարածներ գլխիվայր դարձնէին ճշմարտութիւնները ու պորտաբոյծ տղեկներ իր անուշովը երդում ընէին շարունակ . . . :

Այսօր, երբ աւելի քան 60 տարի անցած է այդ մեծ Մարդուն երազի ազդակէն ի վեր, ոչ միայն հիմա, այլ նոյն իսկ 21րդ դարու վերջերն ալ, Հպիտի կրնանք լսել «Գաղիական աքլորի կանչը», որովհետեւ այն աքլորը գիտէ որ Աշխատանքի Թաղաւորութեան արշալոյսը տակաւին հեռու է . . . . .»

V

Կուսակցութիւն թէ կազմակերպութիւն . . . :

Մեր մէջ այս երկու բառերը միախառնուել՝ նոյնացեր են այնպէս որ ոչ թէ դժուար կը թուի անոնց դունաւորումն ու զանազանութեան եզրը գտնել, այլ բոլորովին տհաճելի ըլլալու աստիճան («անպէտ») կը նկատուի այդպիսի փորձ մը:

Կուսակցութիւն կազմակերպութիւն կը նշանակէ շատերուն համար կազմակերպութիւն՝ Կուսակցութիւն կը նշանակէ, ասոնք իրարու հոմանիշ բառեր են. մարդ մը կրնայ զանոնք մէկը միւսին տեղը գործածել:

Ընդհանրական դարձած այս ըմբռնումը ոչ միայն սխալ է այլ և վնասակար. սխալ՝ որովհետեւ այդ երկու բառերը շատ խոր տարբերութիւն ունին իրարմէ, կու բառերը շատ խոր տարբերութեանց մասին արմատացած տգիտութիւնը, տեականօրէն ուսին արմատացած պահելով կոչը պատրաստարիչներու ենթարկուած պահելով կոչը պատրաստամտութիւններու տրամադրութիւնները, կ'ստեղծէ շահագործման անսպառ հող մը ա'յն մարդոց ձեռքը,

որոնք, ուխտած են կարծես ասոր անոր մտքի տեսողութեան աչքերը դոցել՝ իրենց տխրած թերութիւնները քողարկուած պահելու համար:

Կուսակցութիւնը դասակարգի մը ծոցէն իջած անհատներու աչն հաւաքուցին է որ կը ձգտի մարմնացընել իր դասակարգի իղձերն ու խոչալները: Կուսակցութեան անդամները անշատ թէ հաւաքաբար գիտակ են իրենց սկզբունքին, նպատակին, տակտիկային ու շատ կամ քիչ տարբերութեամբ անոր փրփրոտփաշական աշխարհայեացքին: Աչն անհատը որ դոնէ քիչ մը թափանցած չէ իր պատկանած կուսակցութեան փրփրոտփաշութեանը, նա կուսակցական չի կոչուիր, այլ պարզ անդամը՝ կազմակերպութեան չը որովհետեւ կազմակերպութիւնը հաւաքունն է աչն մարդոց, որոնց մէջ թէև մօտաւոր նպատակի մը նոյնութիւնը կայ, բայց չկայ սկզբունքի, տակտիկայի ու աշխարհահայեացքի նոյնութիւնը:

Կուսակցութիւնը առաջնորդողի դեր ունի, կազմակերպութիւնը հետևող առաջինը աւելի հաստատուն է ու տեական, երկրորդը խարխուլ է ու ժամանակաւոր, որովհետեւ մէկը հիմնուած է առողջ ու գիտակից բանականութեան, միւսը՝ բացառիկ անձերու մտքին՝ ու մեծամասնութիւն կազմող մարդոց կոյր զգացումներուն վրայ:

Աչ խիստ համառօտ բացատրութենէն վերջ ըսենք թէ Սօսիալ Տէմօկրատ Հնչակեանութիւնը կուսակցութիւնն է:

Երկու տեսակ պատասխան չկայ ասոր, այլ մէկ — «ՈՉ» ....

1887էն մինչև 1908 Հնչակեանութիւնը գործեց իբր չեղափոխական կազմակերպութիւն՝ իր մեծամասնու-

թեամբը չարելով պուրժուական ձգտումներով: Մենք, մեր Ա. Տետրակով ըսած ենք արդէն որ ո՛չ միայն «կուսակցական» անհատներու մէջ սկզբունքի, նպատակի նոյնութիւն չի կար, այլ և վարիչ շրջանակին մէջ ալ: Հնչակեան գործիչները ինչպէս և մասնաճիւղերը բացարձակ մեծամասնութեամբ կը գործէին որդեգրուած սկզբունքին հակառակ: Թողո՛ւնք աս կամ աչն իրողութիւնները, ատեն մը աչն աստիճանի հասած էր անսկզբունք գործելակերպը, որ երկրի մէջ հաչերու տուններ կը կողոպտուէին չեղափոխութեան դրամ հասցնելու համար, մինչդեռ աչգ դրամները տակաւին իրենց տեղը չի հասած՝ կը մարսուէին ասոր անոր աղիքներուն մէջ:

Ասանկ կազմակերպութիւն մը չէր կրնար կանգուն մնալ, երբ խաչտարդատ տարրեր իրարու քով կ'ապրէին՝ թէև մէկ անունի տակ ....

Հնչակեանութեան պառակտման ու քայքայումի գլխաւոր պատճառը ոչ թէ Արգուեան, Չթճեան, Արփիարեան կոչումներու չարուցած խառնակչութեանց մէջն է, այլ սկզբունքի, դաւանանքի նոյնութեան չզոյլութեան մէջ: Հրէշներ հրեշտակներու հետ չէին կրնար ապրիլ ....

Ա. Նազարբէկեան կը ներկայանար որպէս մարքսիստ, որ ճանչնալով միջավայրն ու տրամադրութիւնները, կուղէր իրեն շաղկապել աչն բոլոր գործօնները որոնք կրնային օգտակար ըլլալ չառաջադրուած նպատակին:

Հաշկական միջավայրը մասնաւորապէս «մտաւորական» դասը, որ չէր կրնար հանդուրժել ասանկ մարդու մը, երեան բերաւ վերեւ չիշուած տխուր դե-

րակատարները, որոնք, չենւած ամբոխային մութ տրամադրութիւններուն, չերկրանքներով, անպատկառ վերադրումներով շարքերը քայքայեցին ու «Հընչակեանութիւնը մատնեցին անդամալուծութեան»։ Ինչ որ պատահեցաւ, շատ բաւական էր. իրերու ընթացքը ուրիշ վախճանի մը չէր կրնար լանդել։ Պէտք էր կուսակցական շարքերու մէջէն պուրժուա—ազատական տարրերը դուրս ելլէին. սա՝ անտեղիտալի հրամայական պահանջ էր, որովհետեւ ասով կուսակցութիւնը պիտի դառնէր ու բիւրեղանար։

Բաց ցաւալի է ըսել՝ Հնչակեանութեան այս քայքայումը որ խիստ մտահոգութիւն պատճառեց ղեկավար շրջանակին, որու մէջէն դուրս ելաւ Նազարբէկեան, հարկադրեց որդկորել նոր ուղղութիւն մը, վերջապէս չամար ցրուած ուժերը . . . :

Կազմակերպութեան դրամական ստինքը Ամերիկան էր, պէտք էր ուշադրութիւնը հոն դարձնել. ահա թէ ինչո՞ւ Սապահկիւլեան սկսաւ իր «աշխոյժ պրօպականդին»։ Նա տեսած էր Եւրոպայի մէջ «Ժէօն Թիւրք»ը, անկէ ընդօրինակեց «Երիտասարդ Հայաստան»ը, ու ձեռք առաւ ազգայնական հոտած տրամադրութիւններու դրները՝ ապաստան փնտռելու համար։ Ու երբ նա՝ այդ պատեհապաշտութեան իրական մարմնացումը, կեղծաւորաբար «տեսնում էր Միսիսիպիի ալիքների մէջ հայկական արցունքները», չէր կրնար անտարբեր մնալ, չէր կրնար մարքսիզմէն խօսիլ, քանի որ . . . . կարիք կար դրամի։ Ամբոխը իր լուծման միայն ազգայնիստիկ կուտայ . . . . : Շատ չանցած՝ կրկին Հնչակեան եղան ա՛յն մարդիկը, որոնք քիչ առաջ անոր դէմ կը խօսէին, որպէս անմարսելի դադափարներու՝ ընկերվարութեան ներ-

կապացուցիչի։ Հակաընկերվարական տարրերը դարձեալ մտան կուսակցութեան մէջ, այնպէս որ հոսանքէն տարուած գործիչներու բացակայութեամբ այդ տարրերու վարպետ ածպարարները դարձան ղեկավար մարմնի անդամ, շուելու ամբոխը, փաշիալելու ընդհանուրի հինցած երազները. խիստ սկզբունքը մնաց ու դեռ կը մնայ տոպրակի մէջ . . . :

Կովկասի մէջ, սակայն, երեւոյթները տարբեր ուղի բռնեցին. հոն՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը ժամանակի ու հետզհետէ բազմացող տնտեսական՝ դասակարգային բարդութիւններու պահանջին առջև, հրաժարուելով իւթօպիստական ցնորքներէ, կը հեռանար կազմէն՝ հիմնելով զուտ բանւորական շահերու և դասակարգային զիտակցութեան վրայ հիմնուած Հայ. Սօս. Դէմ. Բանւոր. կուսակցութիւնը որ մաս կը կազմէ այսօր Ռուս Սօսիալ Տէմօկրատեային։

Հնչակեան կուսակցութիւնը որ ծնած էր Կովկասէն, մեռաւ իր օրրանին մէջ։ Այսօր հոն կարելի չէ դտնել Հնչակեան բանւորական կազմակերպուած շարքեր։ Այս բացառաւոր իրողութիւնը պարզեց արդէն Ընկ. Ս. Ջոհրաբեան՝ 1913ին, Պօլսոյ «Կալմ»ի Խմբագրութեան գրած իր նամակով։

Ահա թէ ինչ կը գրէ չիշեալ ընկերը, որ Դուժայի Ս. Դ. կուսակցութեան պատգամաւորն էր։

«Ներկայումս Հնչակեան կուսակցութիւնը գոյութիւն չունի Կովկասահայ բանւորական միջավայրում։ Այսպէս օրինակ բոլոր 3 դուժանների ընտրութիւններին բանւորական կուրիացում ոչ մի Հնչակեան բանւոր իբր լիազօր չի ընտրուել։ Իւրաքանչիւր գործարանում կազմակերպում էին վիճաբանա-

կան ժողովներ են, Դաշնակցականները և Սօցիալ չեղափոխականները բոլորովն էին քարոզում: Եւ ահա թէ գրականութեան թէ մամուլի մէջ և թէ ժողովներում Հնչակեան ներկայացուցիչներ բացակայում էին: 1907 Մարտ ամսին 40,000 բանւորներ ընտրեցին 400 լիազօրներ (100ից մէկը): Այս լիազօրները կազմակերպեցին «խորհուրդ»ը որը իւրաքանչիւր չարաթ ունէր ընդհանուր ժողովներ: Այդ 400ից 80% պատկանում էին Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցութեան իսկ մնացած 20% մեծամասնութիւնը կազմում էին դաշնակցականները, ապա Ս. Դ. Հաջ կազմակերպութեան անդամները և սօցիալ չեղափոխականները և... ոչ մի Հնչակեան: (Տես «Կալէ» Բ. Տարի, 1913, թիւ 12, էջ 358):

Ինչ որ տեղի ունեցաւ Կովկասի մէջ 1905էն առդին, նոյնը տեղի պիտի ունենայ նաեւ Ամերիկայի ու Եգիպտոսի մէջ:

Հնչակեանութիւնը իր ներկայ տաքտիկայով, մըտածումով, խառնուածքով, իր երկուստայն դաւանանքով, իր մութ ու տգեղ կազմածքով, Ընկերվարական կուսակցութիւն չ'հաշուելի, նա՝ հակառակ իր «ստուարաթիւ» շարքերուն, հակառակ իր «բազմաթիւ» ու «գիտակից» մասնաճիւղերուն, հակառակ իր գինւերական լէգէոններուն, կորսնցուցած է իր raison d'être ...:

Այս վճիռը մերը չէ, այլ պատմութեանն է ...:

«Սօսեալ Տէմօկրատ» Հնչակեան կուսակցութիւնը փութացուց այս վճիռի գործադրութիւնը այն օրէն երբ կապկեց «կամաւորական շարժումը» .....

VI

Մեր՝ ինչպէս և հաշկական հարցով զբաղող Եւրոպացիներու մէջ, ընդհանուր, արմատական հաւատք մը դարձեր է այն կարծիքը, թէ Թիւրքը դարերէ ի վեր հետեւած է հայաջինջ քաղաքականութեան, խտիր չդնելով իր նպատակը իրազործող միջոցներու մէջ: Ս. Դ. Հնչակեաններն ալ տարւած հասարակաց կարծիքէն, իրողութիւններու չեն նայիր վերլուծողական մտքով, այլ՝ չըսենք տգիտութեամբ, բացառութիւն չի կազմելու վախէն, կը ծիանան Հոսանքին և կ'արտայայտեն նոյն կարծիքը, որու համեմատ կ'եղանակաւորեն իրենց «սկզբունքն» ու գործելակերպը ...:

«Թուրքը ուզած է ու մինչև հիմա ալ կուզէ Հայը բնաջնջել. մենք՝ որպէս Ընկերվարական, մեզի թոյլ չենք տար ատանկ ծրագրի մը իրագործումը:»

Այսպէս կը փաստարանեն մեր «ընկեր»ները, որոնց անմոռանալի «ազգասիրութեան», անստգիւտ «հայրենասիրութեան» վրայ կը ցաւինք որ շատ շատեր տակաւին հարկ եղած զաղափարը չեն կազմեր:

Որպէսզի կարենանք մօտենալ հարցին աւելի լըրջօրէն, պէտք է քննութեան առարկայ դարձնել ոչ թէ Թուրք անհատը, այլ ամբողջ պետական կազմը ու անոր զաղափարութիւնը՝ որքան որ հնարաւոր է:

— Իրա՞ւ Թուրք պետութիւնը հետեւած է հայաջինջ քաղաքականութեան:

— Ո՛չ. կը պատասխանենք վճռականօրէն:

Հակառակ պատասխան մը ժխտումը պիտի ըլլար մարդկային բանականութեան, դատողութեան, հետեւարար՝ և՛ դիտութեան և՛ ճշմարտութեան:

Մեզի համար թուրքը երբեք կուսակցութիւն ունեցած չէ և չունի՝ բառին երոսական իմաստով, որովհետեւ անոր ապրած կրօնական, տնտեսա—քաղաքական միօրինակ միջավայրը չարմարագոյն հողը չէ մատակարարեր կազմելու ընկերային դաւանանքներու ուրոյն խմորումներ, որոնց աճումէն ու համարարութիւններէն կախում ունի ազգի մը չառաջ դիմութեան բրօսէսը:

Հոս մեզ՝ Իթքիստ մը կամ Իթիլաֆ մը ուրիշ բաներ չեն եթէ ոչ աթոռի ու դիրքի շուրջ կազմուած խմբակցութիւններ, զուրկ՝ կուսակցական սկզբունքային խոր հասկացողութենէ, ընկերային ու քաղաքական հիմնական ու ղեկավարող հայեացքներէ, չարունակ ենթակաջ ժամանակին ու տիրող պայմաններու փոփոխութեան:

Հետեւարար՝ սխալ չըլլար կարծեմ, երբ ըսենք թէ թուրք մտայնութիւնը ընդհանուր միօրինակութիւն մը կը ներկայացնէ թէ ազատական կարծածային և թէ պահպանողականին միջև. այնպէս որ անհեթեթութիւն մը չէ ենթադրել թուրք գաղափարաբանութիւնը մէկ կաղապարի, մէկ ֆօրմիւլի մէջ, անկէ դուրս հանելով բացառիկ անհատները:

Հիմա ուսումնասիրել՝ փորձենք այդ գաղափարաբանութեան հիմնական կէտերը, որքան որ կը նեոնեն մեր փոքր Տետրակի սուղ էջերը:

«Սահմանադրութեն»է վերջ, քչիկ մը հետեւած ըլլալով թրքական աչքաուռ թերթերու արտայայտած մտքերուն, հոս կը զետեղենք անոնցմէ կարեւորները:

«Թամին», Իթթիհատի՝ Հետեւարար և կառավարութեան բերանը, Հետեւալ կերպով կ'արտայայտուէր Թուրքիոյ բաղկացուցիչ ազգութեանց մասին իր մէկ խմբադրականով՝ 1910 Մայիս 3 ին:

«Թուրքիան, ըլլալով հայրենիքը Թուրքին ինչպէս «և հոն բնակող բոլոր ազգերու ու ցեղերու առանց «կրօնական և այլ խտրութեան, կրնայ զարգանալ «միմիայն բոլորին հաւատարմական զգացումներուն յիշատակ հիմնուած համագործակցութեամբ, (այս և «բոլոր ընդգծումները իմա են. Լ. Տ.) առանց որուն «Օսմ. Պետութիւնը անհրաժեշտօրէն պիտի դառնայ «անոր տեւականութեանը աշխատող տարրին ձեռքը «հաշարկու ոյժ մը, որը պիտի ուղէ ներքին երկպառակութիւններն ու անջատողական ձգտումները «խեղդելու համար դիմել այն բոլոր միջոցներուն, որ «յոյն կրնան կերպով մը ամբապնդել իր գոյութիւնը: «Օսմ. Պետութիւնը երբ արտայայտիչն ըլլայ զինքը «բաղկացնող տարրերու ընդհանուր իղձերուն, բնապահարար՝ պահպանող կըլլայ նաև անոնց իւրաքանչիւրին. իսկ երբ մութ ուժեր ջանան անդամալուծել զայն, այն ատեն պահապանը կըլլայ պատուհաս, պատուհաս՝ բաց առժամեայ պատուհաս, որ «բովհետեւ պետութիւն մը երբեք չի կրնար ժխտել իր թեւին տակ ապրող ազգի մը ամբողջականութեան «պահպանման օգտակարութիւնը՝ իր իսկ շահերու տեսակէտէն ...»:

«Թամին»ի գործածած մէն մի. բառին վրայ կարելի է երկար խորհրդածութիւններ ընել ու եզրակացութիւններ հանել, բաց անցնի՛նք ...:

«Իգտամ» որ մերթ ընդ մերթ ամէնէն ազգայնականը կը դառնար՝ Հետեւալ տողերը կը նուիրէր օր մը՝ մասնաւորապէս հայերուն:

«Մեր Հայ Հայրենակիցները, ունենալով դառն «փորձառութիւնը Եւրոպական դիւանագիտութեան «Հետ կապուած իրենց չուսալքումներուն, կը կար- «ծենք թէ այլեւս վազ պիտի անցնին աչն սնուի ե- «րազներէն, որոնց իրազործման ձգտումը ոչ միայն «կաւրէ ցեղերու համերաշխութիւնը, այլ և իր ան- «կարելիութեամբը վատնել կուտայ կենսունակ ու- «ժեր, որոնք կրնան «Օսմ. Հայրենիք»ին (1) օգտա- կար ըլլալ . . . :»

Երդնկայի պոմպայի դէպքէն վերջ, որը իրաւամբ ցնցած էր ամբողջ թուրք հոգերանութիւնը, «Իգ- տամ» Հետեւալ տողերը կը գրէր իր խմբագրակա- նով :

— «Կը ցաւինք որ Հայերը փոխանակ անհետա- «նալու ճամբան մտած մեր կասկածները իսպառ չը- «քացնելու, զանոնք կ'ուժեղացնեն աչնպիսի սոսկա- «լի ապացոյցներով որ, որքան ալ որ ազաւտ մտա- «ծենք, չպիտի կրնանք ապագային անոնց չառաջ «բերելիք աղէտաւոր Հետեւանքը կ'անխարդիլել, ո- «րովհետեւ աչնպիսի ժամերուն՝ պետութիւնը ստիպ- «ւած է մաժամանութեան կամակատար դառնալ :

«Մեր Հայ Հայրենակիցները պէտք է գիտնան թէ «այս երկրի մեծամասնութիւնը թուրքին կողմն է ու «թուրքը աժան չուզեր մեռնիլ . . . :»

(1) Այս երկու բառերը չափերտաւոր շինեցինք, որովհետեւ նոյն անուն—վերնագրով ինքզինքը «Ըն- կերվարական տեսարան?» կարծող ցնդած, պառա- ւած տէրտէրորդի մը, ատենօք՝ իր չափաւանական Ա, Բ, Գ, ի շարքով «գրութիւններ» հրապարակեց՝ անշուշտ (հանրաժանօք) ըլլալու բաղձանքով, որը մարքսիստականօրէն դադրեցուցաւ . . . : Ծ. 3.

Այս տողերը գիւրին չէ ծաղրանքի ենթարկել՝ կամ սպունքով սրբել :

Դեռ աւելին կայ : Ամենէն շատ ազատամիտի համրաւ վաշխոյցներէն՝ Լուդֆի Ֆիքրին, տեսէ՛ք թէ ի՛նչ ըսաւ օր մը՝ երբ ընկերներով «մասնաւոր տե- սակցութիւն» մ'ունեցանք իր հետ :

— «Դուք Ձեր ազգը սիրելու պարտական էք, «մենք՝ մերը. մենք երկուքս ալ կրնանք մեր պարտքը «կատարել՝ առանց զիրար վնասելու, բայց մեր սէրը «աւելի ըլլալու է Ձերինէն, որովհետեւ մենք, Օսմ. «պետական ամբողջութիւնը սիրելէ զատ պիտի սի- «րենք նաեւ Ձեզ՝ ուղղակի մեզի համար :»

Կը տեսնէք որ Տէրսիմի ազգկարար Էրեսփոխա- նին բերնով դարձեալ ազգայնական՝ չովէն հովերէն տարած թուրքն էր որ կը խօսէր :

Թուրք «Երիտասարդ» մտաւորականութեան մէջ ամենէն կարկառուն գէմքն էր Տոք. Բիզա Թէվֆիք, որ խոհուն փիլիսոփայի մը արժանիքը կը պատկերա- ւորէր իր իմաստալից ու կշռող խօսքերով. աչնպէս որ իրաւամբ կոչուած էր «Թիւրք Սոկրատը» :

Ուշադրութիւն բրէ՛ք թէ ի՛նչ գրած էր «Թիւրք Սոկրատը» «Մագունիլէթ»ի մէջ բնորոշութեամբ իրաւունքն ու պետութիւնը . . . :

«Իրաւունքը բնդհանուրի՝ եթէ բնդհանրութիւն «չիկայ՝ մեծամասնութեան կամքն է : Իրաւունքը «գոմարն է աչն հրահանգներուն, որոնք կը սահմա- «նափակեն մարդուն բնական ազատութիւնը չօգուտ «ուրիշ մարդերու : Իրաւունքը ինքն իրմով կը ներ- կաշայնէ ժողովուրդներու համագումարի կենսա- «կարգը աստուածային աշխարհակարգը պահպանե- «լու համար : Պետութիւնը աչն ընկերային, եղբայ- «րական չարաբերութիւններու ամբողջութիւնն է, ո-

«ըրու զօրու թեամբ երկրի ժողովուրդներու կամքը իր
«մէջ կ'ամփոփէ բարձրագոյն մարմին մը ամեն աստ-
«ւածային աշխարհակարգը պահպանելու հա-
«մար . . .»

Բռնապետական Թուրքիան չէր կրնար թույլատ-
րեր՝ իսկ «Սահմանադրական Թուրքիան» թույլ կու-
տար Թուրք զաղափարաբանութեան արտայայտու-
թիւնները, որոնք բոլորն ալ, ինչպէս կը տեսնենք,
կը ծորին միեւնոյն նիւթով խմորեալ մտայնութեան
ակերէն՝ դարձուածքի շատ չնչին տարբերութիւն-
ներով . . . :

Դարերու ընթացքին Թուրք պետութիւնը ուրիշ
բան ըրած չէ եթէ ոչ պահպանել աշխատիլ «աստ-
ւածային հասարակարգը» ու ցոլացուցիչ հայելին
ըլլալ ընդհանուրի՝ աւելի ճիշդն է ըսել տիրող մե-
ծամասնութեան ընդհանուր հոգեբանութեանը ու ա-
նոր միատեսակ իրաւունքին :

Իր գործելակերպին մէջ ազատ ու անկախ Թուր-
քիոյ համար Հայը արմատապէս բնաջնջելու երկու
միջոց կար :

Ա. — Փութացնել անոր Ֆիդիք. ոչնչացումը, ու-
րու կտրուկ ճամբան էր սրածուքիւնը :

Բ. — Փութացնել անոր ազգային լուծումը, ու-
րու պատրաստի հնոցն էր համիալամութիւնը :

Թուրքը այս երկու միջոցներէն ո՞րը գործադրեց :
Պատասխանը պարզ է և որոշ .

— Եւ ոչ մէկը . . . :

Ատեն մը, երբ Թուրքիոյ չաղթական բանակները
սպառնալից կերպով կը ծեծէին Վիէննայի ու Մոս-
կուայի դրները, երբ ամբողջ Եւրոպան սարսափի
մղձաւանջը կ'ապրէր, Թուրք պետութիւնը եթէ ուզէր
բնաջնջել Հայը, այդ քանի մ'օրուայ, քանի մը շա-

բաթուայ գործ էր, նա կրնար իրագործել այդպիսի
հրէշալին ծրագիր մը, առանց ազատելու մէկ հայ . . . :
ԺԸ. ըդ դարու կէսէն ասդին ալ, երբ արդէն սկսեք էր
Թուրքիոյ տկարացումն ու անդամահատութիւնը,
Թուրքը կրնար սխտէմաթիքօրէն՝ կամաց կամաց,
աննկատելի կերպով բնաջնջել Հայը ու մէկ անդամէն
պատկերացնել երկիր մը, ամապացած՝ իր նախկին
բնակիչներէն :

Մենք կը տեսնենք որ Համիտական բռնապետու-
թիւնը նոյն իսկ, որ ամենացցուն, ամենաուռճացած
ձևն է վայրագութեանց, այդպիսի քաջ մը չ'առաւ :
Համիտ, 1916ի «Եղեռն»ին հրահանգ տուած էր ոչ թէ
հայերը կոտորելու, այլ կոզոպտելու, քալանելու :

Զինուորական իշխանութիւնները երբեք հրաման
չէին ստացեր գործի խառնուիլ՝ երբ ուէ տեղ չտես-
նէին զիմադրութեան նշան մը :

Համիտական Բէթիմը եթէ ուզէր կրնար և այդ բա-
նը անհնարին չէր իրեն համար, քանի մ'օրուայ մէջ
հայերը բնաջնջ ընելը, երբ կատարելապէս արդէն
վստահ էր եւրոպական հակամարտութիւններէն կազ-
մուած իր ուժեղ լեհարանին վրայ : Մենք, մեր զոհե-
րու թիւը քառապատկուած ներկայացուցինք Եւրո-
պայի, ի՞նչ շահեցանք. — ոչի՛նչ. իսկ եթէ ամբողջ
հայութիւնը ջնջուէր, ի՞նչ պիտի շահէինք. — դարձ-
եալ ոչի՛նչ :

Թուրքը շարունակ վստահ էր իր անպատիժ մնա-
լու ապահովութեանը ու դարձեալ չէ հետապնդած
այդպիսի քնաջնջման քաղաքականութիւն մը, զոր
նշմարել կը կարծեն մեր եռանդոտ «ազգասէր» Ըն-
կերվարականները :

Գալով համիտամացման՝ ձուլման քաղաքակա-
նութեան՝ Թուրքը նոյնպէս ատանկ ուղիի մը հետեւած

չէ ուղղակի մեզի հանդէպ. նա, այդ քաղաքականութիւնը հետապնդած է միայն, ինչպէս չլիւթ ենք մեր Ա. Տետրակի մէջ, Թուրքիոյ մէջ ապրող Մահմետական ցեղերուն հանդէպ:

Եթէ Թուրքը մեզի ձուլելու նպատակ ունենար, պէտք է ըսել թէ հայը չէր ունենար դիմադրելու ներքին աննկուն ուժը: Երբ հայը դիմադրական ուժ մ'ստացաւ՝ զոր ցուցադրել ուզեց քանիցս, այդ Թուրքիոյ ալլաղան նպատակներու հակադրեցութիւնըն էր, որ բնականօրէն կ'անդրադառնար ընդդիմադրութեան ուժով մ'օժտել իր միայնակ դիրքը:

Թուրքը Հայաստանի տիրանալէն ի վեր, չորդար է Հայ Եկեղեցւոյ, Հայ դպրոցին նուիրականութիւնը ու անոնց անձեռնմխելիութիւնը, այնպէս որ ռամիկ, կոշտ, վայրագ բնույթներով լեցուն լեռնցի քիւրտն անգամ տեսակ մը երկիւղածութեամբ սովորած էր անցնիլ անոնց դրներու առջևէն:

Ռուսիա, Քրիստոնեայ պետութիւն մ'ըլլալով հանդերձ՝ քանի քանի անգամներ փորձեց ոտնձգումներ ընել մեր եկեղեցիներէն ու դպրոցներէն ներս, բայց Օսմանի Մահմետական կառավարութիւնը ոչ միայն այդ քայլերը չ'առաւ, այլ ուժեղացուց կղերական դասը, անոր տալով քաղաքական իշխանութիւն, ուժեղացուց եկեղեցին, ուժեղացուց դպրոցը ...:

Պատրիարքներ ու առաջնորդներ որ կրցած են ուսումնասիրել ամեն ինչ ու վարպետ ըլլալ, կրցած են նոյն իսկ Թուրք ամրոխին համակրութեանը արժանանալ: Ինծի հետ շատեր կրնան համրել քանի մը քաղաքներ, ուր հայերը Թուրքերուն հետ կռիւ կամ դատ ունեցած ատեննին, հայը Թուրք դատարան դիմել ուզեր է իսկ Թուրքը՝ Հայոց Առաջնորդարանը,

այնքան որ պատկառելի եղած է երբեմն վերջնոյն ազդեցութիւնը:

Եթէ Թուրքը ձուլման քաղաքականութեան հետեւէր հայուն ձեռքը չէր տար անոր գոյութեան պահպանութեանը յատկացած զէնքը, ու չէր զօրացներ զայն՝ իրեն նպատակներուն դէմ գործածելու համար:

Այսօրուան Եր. Թուրքերը շատ աղէկ դիտէին որ հայը այսքան ատեն հովանաւորուելէ, առանձնաշնորհումներու սնունդով ուժեղանալէ վերջ չէր ձուլուեր, ուստի սխալ է անոնց վերադրել համիսլամական ձգտում:

Անոնց քաղաքականութիւնը զարգացած, բարեփոխուած արտայայտութիւնն էր հինի հոգեբանութեան, այսինքն ալլատարր զանգուածներու միախառնուած ուժերով պահպանել Օսմ. Պետութիւն մը:

Սահմանադրութենէ վերջ՝ երբ քչիկ մը մերձեցման, ոտնձգութեան փորձեր եղան Ազգային—Եկեղեցական իշխանութեանց դէմ, ատոր պատճառը պէտք է փնտռել ո'չ թէ Եր. Թուրքերու համիսլամական ձգտումի հարկեցուցիչ թելադրանքին մէջ, այլ ուղղակի Հայ Նոր—Սերունդի անժամանակ տակտիկին՝ որ կը ձգտէր կազմալուծել պատրիարքական, առաջնորդական իրաւասութիւնները, զանոնք փոխարինելով ժողովրդական, ներկայացուցչական նորազոյն սիստէմին, ուր գերիշխող ըլլար կղերական, աղայական, էֆէնտիական դասակարգի լղբուկ Հոգեբանութիւնը: Նոր—Սերունդի այս քայլը իրաւացի էր ու արդար, բայց շատ կանուխ, որովհետեւ չորջապատող պայմանները դեռ հարթուած չէին բաւարար չափով, որպէսզի կարելի ըլլար կռիւ մղել կղերականութեան ու աղայականութեան դասուն դէմ:

Թուրքերը տեսնելով հայերու մէջի աչա շարժումը, շատ բնական էր որ չարմարագուն առիթը նկատէին զայն, հետզհետէ սահմանափակելով Ազգ. իշխանութեանց իրաւասութիւնները, որոնք, պէտք է ըսել իրապէս անպէտ էին երբ երկրի մէջ հաստատուէր տնտեսական բարգաւաճումի հետեանքով սահմանադրական երաշխաւորուած կարգեր:

Թէ ինչո՞ւ թուրքը չէ ուզեր բնաջնջել հայը, ասոր պատճառը անհասկնալի չէ մեզ համար, եթէ իրերուն նայինք անպղտոր ակնոցով:

Ձեռք կարծեր թէ գտնուի մէկը, որ ժխտէ այն իրողութիւնը թէ հայերը սկիզբէն ի վեր եղած են թուրքիոյ մէջ աշխատաւոր, արտադրող, արհեստաւոր, չէնցնող տարրը, թուրքերը շատ վերջերս սկըսան ընդօրինակել հայը: Թուրքը եղած է պաշտօնեայ, զինւոր, ազա կամ պէկ. մէկը վարժուած է աշխատանքի, միւսը՝ ծուլութեան, իշխանութեան: Շինարար բազումներու աչա անուրանալի օգտակարութիւնը չէր կրնար անտեսել տիրող տարրը ու որդեգրել բնաջնջումի քաղաքականութիւնը:

Առանց հայուն Հայաստանը ամալի պիտի մնար, ո՞վ պիտի գործէր արտերուն մէջ, ո՞վ պիտի կարեր զինւորին զգեստը, ո՞վ պիտի շինէր կառավարութեան շէնքը, ո՞վ պիտի գեղազարդէր նօրմալ կեանքը այդ երկրի մէջ.

Դեռ աւելին կայ:

Թուրքիոյ պետական կազմը կանգուն պահելու համար Հայոց գոյութիւնը Հրամայական անհրաժեշտութիւն էր, որովհետեւ հայերը ոչ միայն տնտեսապէս կը նպաստէին երկրին, այլ և կը մատուցանէին ուրիշ ծառայութիւն մըն ալ: Այս ծառայութիւնը անտեսանելի է, նա հոգեբանական կողմ ունի:

Երեւակայեցէ՛ք պահ մը Հայաստանը առանց հայու. հոն կայ իշխող տարրը և իշխող տարրը, երկուքն ալ թուրք՝ Մահմետական: Կեանքի պայմանները բնական բերումով՝ տիրող կարգերու անխուսափելի թելադրանքով, պիտի հարկադրէին իշխող տարրը բռնութիւն գործադրել աշխատաւոր Մահմետական ժողովուրդի վրայ, որ երկրին համար թէ քրտինքը կը թափէր թէ արիւնը: Այս բռնութիւնը անպայմանօրէն պիտի ծնէր ժողովրդային, զանգաւածային ապստամբութիւն մը: Այդ երկրի մէջ Քրիստոնեայ հայը գոյութիւն չունենալով՝ ցեղային, կրօնական մոլեռանդութիւնը զրգուող տարրը պիտի պակսէր, որով պարագաները ինքնաբերաբար պիտի զօրացնէին թուրքիդասականութիւնը գիտակցութիւնը. անանկ որ թուրք տիրող տարրը իրեն դէմ պիտի ունենար միայն Մահմետական ժողովուրդը, որու չեղափոխական ձգտումներու առջին առնել բացարձակապէս անկարելի պիտի ըլլար: Պէտք էր ուրեմն տարր մը, որ Մահմետական հասարակութեան ուշադրութիւնը կենսական հարցի վրայէն հեռացնէր ու հրաւիրէր իր վրայ, տարր մը որ Մահմետականին Օսմանցիութիւնը շեշտէր, անոր գոյութեան վտանգ մ'ըլլալու սպառնալիքն ունենար, անշատողական ձգտումներով իր անկախութիւնը յափշտակել փորձէր: Վերջապէս տարր մը, որ իր Քրիստոսը Մահմետին հետ մեկամարտութեան դնէր, լարած պահելով ընդհանուրի տրամադրութիւնները:

Այդ տարրը Օսմ. Պետութեան մէջ Քրիստոնեան ու Հայաստանի մէջ մասնաւորապէս՝ Հայն էր: Թուրք պետութեան համար բնաջնջել հայը պիտի նշանակէր բնաջնջել ինքզինքը իր իսկ ձեռքովը. որովհետեւ ծուլութեան, կողոպուտի ու վաչրագ բնազդներով դե-

կալարուել վարժուած ՄաՀմետական ամբօխը, զոհին բացակայութենէն՝ անՀետացումէն վերջ, աչքը պիտի դարձնէր տիրող, իշխող Հրամայող դասին, որու ներքին էութիւնը պիտի ճանչնար վերջապէս ու պիտի ընդվզէր աչն արդար ցատումով՝ որ Մարդ անՀատին մէջ չի մեռնիր:

Թուրք կառավարութիւնը կամովի ինքնասպանութիւն չէր կրնար գործել ու չգործեց: Հալը դուռնութիւն ունէր, պէտք էր դաշն պահպանել. նա թէ կաթ՝ սնունդ կուտար իրեն, թէ Հանդսութիւն ու ապահովութիւն:

Մասնակի սպանութիւններուն, ջարդերուն աչք կը դոցէր չաճախ, կողոպուտի, թալանի Հրահանգ կուտար երբեմն, վառ պահէր ՄաՀմետականին վաշտներն հակումները, անոր ընչասիրութիւնը, բաց Հալը արծատախիլ ընել չէր ուզեր: Ծիծաղելի թող չերեւի երբ ըսենք, թէ Թուրք կառավարութիւնը գիտակցաբար և անուղղակի կերպով օժանդակեց «Հաչկական չեղափոխական» դադափարներու սկզբնական ծաւալմանը, որովՀետեւ պէտք ունէր անոր, իր նենգաւոր խաղերուն մէջ չաջողելու Համար(1): Ժամանակը անակնկալներ կրնար ծնիլ ...:

(1) Հոս՝ դարձեալ դիտել կուտանք թէ Հնչ գործիչները եթէ սկզբունքի թելադրանքովը եղանակաւորէին իրենց քայլերը, դէպքերու ընթացքը կարելի էր փոքր չափով մը փոխել:

Պլեխանով՝ խօսելով Ռուս չեղափոխութեան մասին, «Ռուսական չեղափոխութիւնը, կըսէ, եթէ չաղթէ որպէս բանւորական կազմակերպութիւն կրնայ չաղթել եթէ ոչ չկրնար»: Նոյն բանը կրնանք ըսել

Ամփոփելով մեր խօսքը, կըսենք. — Թուրք պետութիւնը հայաջինջ քաղաքականութեան Հետեւ չէ, այլ հայաժամփի քաղաքականութեան: Եթէ «կամաւորական շարժում»էն վերջ քիչ մ'աւելի «սոսկալի» եղած են ջարդերն ու տեղահանութիւնները, ատոր պատճառը դարձեալ պէտք է փնտռել Թուրք Հոգեբանութեան մէջ: Կարելի չէ ուրանալ Կամաւորական շարժումի Հակադդեցութիւնը, որ կաջի մը պէս բռնկեցուց վազուց ի վեր պատրաստի վառօթը (1): Հաչ կամաւորներու բոժոժաւոր գնդակներու խլացուցիչ ժժժումը չէր կրնար քնացած պահել Թուրք սնահաւատ, գիւրադրդիւ ու մոլեռանդ ամբօխը:

Ասանկ պարագայի մը «Թուրք կառավարութիւնը անկարող էր? դէմ երթալ ամբօխին», ատոր Համար եղաւ աչն՝ ինչ որ եղաւ ...: Բաց, չդիտեմ ինչո՞ւ, վստահութիւնը կ'ունենամ ըսելու որ զոհը թէ և ցաւերու մէջ՝ բաց կապրի գեռ ու չպիտի մեռնի, մինչև որ վաղը, քաղաքական բնականոն կեանքը սկսածին պէս ուշի ուշով դիտէ իր «ինքնակոչ ազատաբարներ»ը, ցոյց տալու Համար աչն բազմաթիւ վերքերը, զորս բժշկելու Համար անՀամար բժիշկներու անՀաշիւ ժամանակ է Հարկաւոր: Օրերու վնասը

նաեւ մեր մասին. «Հաչկական չեղափոխութիւնը եթէ չաղթէ, դատակարարային Հողի վրայ կուելով է որ պիտի չաղթէ, եթէ ոչ չի կրնար ու չպիտի կրնայ»: Ծ. 3.

(1) Հոս պէտքը կղզւած ըսելու, թէ Հաչ թերթերու տուած լուրերը չափազանցութիւններ են, ոչ ոք թող յուսահատի, Հալը բնաջնջուած չէ: Կորուստ կայ բաց ո՛չ ընդՀանուր աւերածութիւն ...: Ծ. 3.

տարիներ հազիւ կրնան գոցել: Անշուշտ այդ թըշուառ զոհը չպիտի մոռնայ զխաւ նաւ «Սօսեալ Տէմօկրատ» Հնչակեաններն ալ, որոնք, մօտաւոր ապագային, ու այս ճակատագրականութիւն է, թուրքին, Քիւրտին հետ պիտի միանան, համամարդկային իտէալներու անունով պիտի խօսին ու դասակարգային պայքար պիտի մղեն: «Վրէժի» անունով ճառով դատարկամիտները, վաղը՝ մոռացումի ու բանւորական շարժումի նախակարգականները պիտի հռչակեն ինքզինքնին . . . :

Այսօր, Հիւսիսային Արջի թաթը իրարու ետէ հըխէ Հայկական դաւառները, որոնք պիտի մտնեն նոր կեանքի, նոր երկունքի մէջ . . . :

Կ'արժէ որ Ս. Դ. Հնչակեանները ուշադրութեամբ հիմակուընէ նային այդ թաթին, որուն վրայ թէ՛ Ազատութիւն ու Արդարութիւն գրուած է, բաց անոր մազերուն ու եղունգներուն մէջ Հազարաւոր զոհերու արիւնն է լճացեր, նոր զոհերու ծարաւին հետ . . . . . :

VII

Քանի որ թուրք «կուսակցութիւններու» խօսքն ըրինք, կարժէ որ փոքր դիտողութիւն մ'ընենք ու անցնինք. որովհետեւ մեր «ընկեր»ները իրենց կոչը ատելութեան մոլուցքին մէջ երբ քննադատեր են ու կը քննադատեն Դաշնակցութիւնը՝ Իթթիհատի հետ կնքած համերաշխութեան համար, կը մոռնան իրենց աչքի մէջի գերանը . . . :

Կարդա՛նք թէ ի՞նչ կը գրէ «Եր. Հչ.» կոչւած թերթըն 1915ի թիւ 40ի «խմբագրական»ը:

«Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնը ոչ միայն բացարձակապէս մերժեց Իթթիհատի հրաւերը Բարիկի «հռչակաւոր» քօնկրէին մասնակցելու, չդաւաճանե-

լու համար Հայ Ժողովուրդի դատին, այլ «Սահմանադրական» շրջանին մէջ իսկ երբ կառավարութեան ղեկը անոնց ձեռքին մէջ կեդրոնացաւ և ինքզինքը սօսիալիստ անւանող կուսակցութիւն մը, հակառակ Հայ Ժողովուրդի շահին, համագործակցութեան դաշինք կնքեց այսօրւան դահիճներուն հետ ևն. ևն. . . .»

Շարունակելու պէտք չկայ այս անիմաստ ցափըտութիւնը դիւղի փողոցներու աւելածուի մը, որ ինքզինքը «խմբագրի» տեղ դրած է, և իրաւ ալ եղած է չախտեանական խմբագիրը ու Աէն Ֆ լիազօր գործիչը, որու մատի մէկ շարժումին կը նաչի ամբերկահայտութիւնը: ? ? ?

Թուրքական սահմանադրութիւնը ե՞րբ եղաւ չակերտաւոր 1908ի՞ն թէ 1915ին: Եթէ սկիզբէն չակերտաւոր էր, ինչպէս որ էր արգէն, ինչո՞ւ Հնչակեանները աճապարեցին նոյն կառավարութեան մէկ հոտած բերան խառնածին պաշտօնեալի մը սև ձեռքովը վաւերացնել տալ իրենց ծրագիրը, որպէս լէկալ հողի վրայ գործել ուղող քաղաքական կուսակցութեան մը ծրագիրը:

Իսկ անկէ վերջ՝ նոյն «սօսիալիստ» Հնչակեանները ի՞նչ բանով համաձայնեցան Իթիլաֆի հետ: Այսօրուան Հայկական դահիճներու ընկերները չէ՞ն երէկուան Հնչակեաններու սիրելի «Իթիլաֆական»ները:

Հոս երևան կուգայ մեր սօսիալօգ ընկերներու իսակ մտածողութիւնը: Ատեն մը «Նոր—Աշխարհ»ի մէջ Սապահկիւլեան փապտարանական չօգւածներով Զանաց արդարացնել Հնչակեան—Իթիլաֆական համաձայնութիւնը, այն հիման վրայ, թէ «ընդդիմադիրներ անհրաժեշտ են խորհրդարանը իր շինարար գերի մէջ պահելու համար:»

Այս՝ շատ ճիշդ է այս նկատողութիւնը որ փոխ
անոնում է ուրիշ աղբիւրէ՝ Սոսեալ Տէմօկրատեաչի
ծրագրէն կամ Ք. Քաուսկիի The Social Revolution
անուն գրքէն (1), բայց պէտք է նկատի ունենալ
խիստ կարեւոր բան մը, այն է՝ ընդդիմադիրները ոչ
քէ կը պատուաստուին օտար գաղափարներէ վայր-
կեանի քելադրութեամբը, այլ կը պատրաստուին
երկրի տնտեսական կարգերէն ծնած դասակարգա-
յին հակամարտութիւններէն:

Թուրքիոյ մէջ թուրք դասակարգային Հակամար-
տութիւն կա՞ր. երբեք: Կար դասակարգ մը՝ աւա-
տապետականը, որուն արտայայտիչն էր «Իքթիսա-
տ»ը, իսկ միւսը՝ որ ամէնէն կարեւորն էր՝ ընչազուրկ
դասը, չունէր իր արտայայտիչը: Իթիլաֆականնե-
րը աւելի աթոռի բախտախնդիրներ էին, անձնակա-
նութեան շուրջ Համախմբուող անհատներ, որոնք
կապկած եւրոպական պուրժուա—ազատական դա-
զափարներու թափթիութեանը, զանոնք զետեղեր էին
իրենց ծրագրի մէջ, որը իր անիմաստութեամբը ի-
րականայիք չունէր:

Իթիլաֆի մէջէն վերցնելով քանի մը անհատներ,
որոնք քանի մը տարի Եւրոպայի մէջ մնալով՝ թու-
թափօրէն սովորեր էին կարգ մը փրագներ, միւսները
բացարձակապէս Ռէաֆուսիէր տարրեր էին: Մեզի
Համար երբեք նշանակութիւն չունի կուսակցութեան
մը ծրագիրը որքան ալ որ զեղեցիկ բառերով շարադ-
րուած ըլլայ ան: Բաւական է որ անոր շուրջը Հաւաք-
ուող մարդիկ կը ներկայացնեն Հակոտնեաչ ու
քնապէս տխրեցող հոգեբանութիւն մը, որ տակաւին չէ

(1) Տես The Social Revolution, K. Kaustky,
page 76:

անցեր արդիական, անաչառ սրբազրութեան մը զը-
տարանէն:

Մենք, վստահօրէն կրնանք ըսել թէ «Իքթիսատ»ի
մէջ աւելի ազատական տարրեր կային՝ քան «Իքի-
լաֆ»ի մէջ և կրնանք աւելցնել նաեւ թէ՝ վերջինը՝
«Իքիլաֆ»ը եթէ տեսականօրէն դրութեանը տէր դառ-
նար, պիտի ընէր շատ աւելի գէշը քան որ ըրաւ «Իք-
թիսատ»ը:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան լիտըներու
խակ տրամաբանութիւնը հոն է որ ընդունցիմ թուր-
քիոյ մէջ քուրճ կուսակցութիւններ ու քննադատեցին
մէկը ու պաշտպանեցին միւսը: Մինչդէռ պէտք էր
անոնք ժխտէին անոնց որպէս կուսակցութիւն գոյու-
թեան իրաւունքը ու աշխատաւորական՝ դասակար-
գային պրօպագանդով պաշարէին բոլորին դէմ Հա-
ւատարապէս, որովհետեւ թուրք «կուսակցութիւննե-
րը» տեսակ մը աշիրէթական Համախմբումներ էին
քան թէ նորագոյն իտէալի մը արտայայտիչները:

VIII

Համերաշխութիւն . . .

Սա՝ Կամաւորական շարժումի, «Հայկական ա-
զատագրութեան» վերջին պաշարին առաջին արար-
ւածն է. ծիծաղելի՝ իր սկզբնաւորութեամբ, աղմը-
կալի՝ իր շարունակութեամբ ու տխուր՝ իր հետե-
ւանքովը:

Սկիզբի օրերուն երբ տակաւին «Համերաշխու-
թեան» գլխուն զայլի քարոզները, «ազգասիրական»
յօդւածները նոր սկսեր էին ճերմակ թուղթերը սե-
ցնել՝ մենք, որպէս «ընկեր», ներքնապէս քննադա-
տեցինք Հնչ. կուսակցութեան բռնած գիրքը՝ Հակա-

ուակ ըլլալով կամաւորական շարժումին և անով՝ համերաշխութեան գաղափարին :

Մեզի պատասխանեց՝ Ամերիկայի Շրջանի Ընդհ. Գործիչը, որ եկած օրէն իսկ, տեսակ մը կամակատար խաղալիքը դարձեր էր Փայն Սքրիթի հերոսին, որ լաւ ուսումնասիրած ըլլալով միջավայրի մտայնութիւնն ու ամբոխին հոգեբանութիւնը՝ թելադրած էր իրեն ըստ այնմ շարժիլ : Այդ պատասխանը մեզ չի դո՛հացուց ու մենք ստիպուեցանք շարունակական նամակներով խնդիրը վիճարանութեան նիւթ դարձնել ու էն վերջը սպառնալ՝ հակառակ թերթով հրապարակ գալու համար :

Կուսակցական տիսսիփիլինի անունով մեզմէ խընդրուեցաւ լուել քանի որ այդ էր եղեր ընդհանուրի կամքը, ու մենք ոչ միայն լուեցինք, չարգելու համար «տիսսիփիլինը», այլ և մէկ երկու անգամ հարկադրուած՝ բեմէն ի նպաստ ալ արտաշատուեցանք «Կամաւորական շարժում»ին (1) :

(1) Անցեալները տիրացու մը լինի ու թունաւոր ակնարկութիւններ ուղղեր էր ինձ «Եր. Հչ.»ի մէջ, անցեալ տարի՝ Լօրէնսի Համ. Հանգ. Ժողովին մէջ իմ ըսած մէկ երկու նախադասութիւնները չիչելով : Այդ մարդուկը երբ այնքան մը սուր չիչողութիւն ունի, պէտք էր նոյն օրւայ բանախօսութեանս նախաբանն ալ չիչեր, որ էր հետեւալը. — «Հայրեմակիցներ Զեր բաւական մը տաճար տրամադրութիւններուն վրայ պաղ քուր լեցնել ինծի չեմ ներեր առ այժմ, ատոր համար պիտի խօսիմ ձեր զգացումներուն բերնով :» Սա կը նշանակէ թէ ես հրապարակաւ կը չաչտնէի որ պիտի կեղծէի, աչսինքն պիտի ըսէի այն՝ ինչ որ կը սիրէին լսել ... : Այս պարագան եթէ չա-

նդճի խալթը, սակայն, թույլ չտուաւ մեզ շարունակել բեմական խաբեարչութիւնը՝ զոր չանձնելով այդ արհեստով հաց ճարողներուն, մենք քաշուեցանք հրապարակէն, սպասելով իրերու բնական ելքին :

Այսօր, «տիսսիփիլինը» ոչ միայն համերաշխութեան սեղանին շուրջ բոլորեող մարդոց մէջ աւրուած է, այլ և կուսակցական շարքերու մէջ, հակառակ ահոր որ դեռ կան չիմար հարչիներ, որոնք «Հայ Կամաւորութիւնը» կը ծախեն դրնէ դուռ ու նաւարկելու կելլեն անանկ ծովու մը վրայ գոր չեմ փանցցած ու չեմ կրնար փանցնալ :

Այն մարդիկը, որ երէկ՝ բուն կերպով կը պաշտպանէին «Կամ. Շարժում»ը, որ հանգանակութիւններ կընէին, , որ ուրիշներէն Կամաւորական գունդերու պատկերներ կ'արտատպէին, դարձան չետոյ թունդ հակառակորդներ ու «Համերաշխութիւնը» «Հալընիք»ի ըսածին պէս «դեռ չ'ծնած՝ մեռաւ» : Հիմա անանական բան մը գոչութիւն ունի. որուն տեղը բացի «Համերաշխութեան»է ամէն հականիշ ահուն կրնանք գործածել : Խուլ հակառակութիւն մը կալ որ պիտի պալթի վերջիվերջոյ, որովհետեւ պատշաճութիւնը չարգելու աչդ լուութիւնը թելադրուած է ժամանակէն ոչ թէ անոնց իւրաքանչիւրին ներքին մարդէն : Այսօր, եթէ «Գնդապետ»ներ Դաշնակցու-

տեր մոռցեր են, վստահ եմ որ ինձ հետ բանախօսութիւն բնող չարգելի անձերը չեն մոռցեր :

Մեր տիրացուները ասանկ ոչինչ բաներով զիս հակառակութեան մէջ բռնել թող չի կարծեն. համերաշխութեան նախօրեակին, իրենց լիազօր ներկայացուցիչին զրկած նամակներս թող կարդան անգամ մը :

թեան կոնակը կը շուրջին քիչ մը, ժողը Հնչակեան-
ներու աչքը պիտի մտնեն . . . :

Ամերիկայի Ս. Դ. առաջնորդաբար, որոնք ուրիշ
չատերու պէս «ազգասիրութիւն»ը պիգիմէս բրած
են, ուղեցին որ «Համերաշխութիւն» «Համագործակ-
ցութիւն» կոչւած սիւսիլ բառեր ցուցադրեցին որուն
ետե շարելով՝ չաճախորդներ աւելցնեն : Մէկ քանի
երեւոյթներ եկան քաջալերել զիրենք, ու աչք ժամա-
նակի ու մօտայի յարմար ընթացիկ սէմբլները շա-
րունակ գեղադարձեցան, նուիրագործեցան ու
սրբութեանց կարգը անցան, մինչդեռ անոնք, իրենց
նպատակով բոլորովին հոտած, աշխատ բառեր էին
աչնքան՝ որքան զանոնք ցուցադրել ուղող նոր դարու
մերմակ մարքսիստներու ներքին ախտաւոր հոգերա-
նութիւնը . . . :

«Ազգասէրներ էին մեր ընկերները, «հրամայական
պահանջ էր Հայաստանի ազատութիւնը», ուրեմն,
պէտք էր ասոնք զոհէին իրենց կուսակցական ոչինչ
փքուուց Եսը, որ Պանդորայի տուփին եղած է շարու-
նակ, որու մէջ պահւած են քանի մը շահագէտներ,
պորտաբոցներ ու գետառիւծի յատկանիշներով մէկ
երկու մարդակերպներ : Եթէ նպատակը իրաւ բար-
ձր էր հարկ էր միջոցը ստորադասել անոր : Հըն-
չակեանները Համերաշխութեան անունով անհամե-
բաշխութիւն ցանեցին պարզապէս մէկ երկու մար-
դոց քէյֆին զոհացում տուած ըլլալու համար : Ի՞նչ
հարկ կար «Համերաշխութիւն» բառին ու աչնքան աղ-
մուկին անոր շուրջ : «Կամաւորական շարժումը»
Դաշնակցութիւնը ծնաւ, սա իրականութիւն է, զոր
խոստովանեցու նույն ինքը՝ «Եր. Հ.» Մար—Արասի
բերնով : Եթէ աչք շարժումը սկզբունքային էր և
ուղիղ, ազգօգուտ էր և ստիպողական, ուրեմն պէտք

էր միանալ անոր . Դաշնակցութեան կը մնար չաչտա-
րարել իր դործակցին անունը, եթէ դա անհրաժեշ-
տութիւն համարուէր :

Այս ժամուն՝ ամէն տարակոյսէ վեր է որ Դաշնակ-
ցութիւնը կը ներկայանայ ամենահոգի կազմակերպու-
թիւնը հայութեան :

Եթէ մարտական կազմակերպիչ ուժ էր հարկա-
ւոր, Դաշնակցութիւնը ունէր, եթէ «Ռազմական
տիտղոսներ» էին անհրաժեշտ, Դաշնակցութիւնը ու-
նէր, եթէ մտաւորական ուժեր էին պէտք, Դաշնակ-
ցութիւնը ան ալ ունէր աւելի աւելիովը : Ի՞նչ կու-
ղէին Հնչակեանները, կուղէին որ Անդրանիկի մը տեղ
Պանդուխտ կոչւած մարդը անցնէր, բաց անոնք,
պէտք էր դիտնալին թէ աչք մարդը Նիւ-Եորքի մէջ
սրճարանապետութիւն միայն կրնար ընել քան թէ
գունդի մը հրամանատարութեան պաշտօնը վարել :

Ի՞նչ կուղէին Հնչակեանները, կուղէին որ «Ազ-
գային Բիւրոյ»ի մէջ նախագահ ըլլար աչն տղեկը,
որ «Ռմն»ի գէմ գրած իր ստուպատիր ցափոտութե-
րովը կոյր ընկերներու աչքին կիսաստուած մ'ե-
ղաւ . . . : Ի՞նչ կուղէին Հնչակեանները, կուղէին որ
Պոսթնարեակ ակնոցաւոր Ա. Բ. Գ. Դ. . . . պարոն
«Ընկերվարական»ը սօսեալ տէ՛մօկրատիզմի հետեո-
ղականութեամբ նոր ուղի՞ մը գծէր «Կամաւ. Շար-
ժում»ին համար, բանակցելով Ռուս կառավարու-
թեան հետ : «Հայաստանը արիւնլուաց» էր, «Հա-
յութիւնն ողջակիղւած», «պէտք էր անոր օգնութեան
փութալ», լա՛ւ. ինչո՞ւ ուրեմն կը փորձէին պաշտա-
րիլ Դաշնակցութեան գէմ, չէ՞ որ նա ալ կ'աշխատէր
աչք նպատակին, ի՞նչ պէտք կար հաւասար իրաւա-
սութեան անարդար պահանջին, որ միեւնոյն տտեն
անժամանակ պահանջ ալ էր : Մեր «ընկերներ»ը

Դաշնակցութիւնը կը մեղադրեն, իբր «Հակահամերաշխական»։ սա մեղադրանքը մարդու ծիծաղը միայն կրնայ շարժել, որովհետեւ Դաշնակցութեան համար «Համերաշխութիւն» բառն արտասանելն իսկ ամենամեծ զոհողութիւնն էր։ Առիւծ մը պէտք չունի ծերացած կատուի մը հետ համերաշխելու, այդպիսի խօսք մը, որ չի կրնար հեռացնել այդ կատուին մօտալուտ մահը, ծիծաղելի ըլլալէ աւելի պախարակելի խոնարհամտութիւնն է։ Պախարակելի խոնարհամտութիւնն ... աչո՛, որովհետեւ խոնարհամտութիւններ կան, որ պախարակելի են, մանաւանդ՝ մեր ընկերներու առջև ցոյց տրւած խոնարհամտութիւնը։ մեր «ընկերներ»ը, որոնք իրենց Նսինայեան բարձր գլին կ'որոշեն որ մարդ խնդալով կը փախչի հետուն ...:

IX

Յեղափոխականը.....

Հաւատացէ՛ք ամէն տեղ կը հանդիպիք անոր, սրբաւորանին մէջ ու տունը, փողոցին մէջ ու թատրոնը, բեմին վրայ ու թերթին մէջ։ Առաջին անգամ անոնցմէ մէկը տեսայ Նիւ Եորք։ Անոր մականունը չեմ չիշեր, բայց ըստ իր երևոյթին՝ լուրջ մարդ մըն էր։ Հարունակ նարկիլէ կը ծխէր ու դէմքին այնպիսի արտայայտութիւն մը կուտար որ կը կարծէի թէ կեանքի զանգան փուլերէն անցեր ու եղեր է կատարելութեան տիպար մը։

Այս մարդը Նազարբէկեանէն կ'սկսէր մինչև սրբաւորանի ապուշ սպասաւորը կը քննադատէր։ Յոց կուտար սխալները, կը պատմէր իր գործօն գերը, իր իմաստութիւնը, իր խրատները ու որպէսզի առանձին

չի մնար՝ անունը կուտար մէկու մը, գոր կը ճանչնայի արդէն։

Յաճախ, մարդիկ կան որոնց անունը, կամ մականունը, կամ իր զբաղումը կամ իր հօրը գործը գիտնալով, չգիտեմ ի՞նչպիսի բնագոյտով, մարդս կը գըտնէ զայն իր ներքին համոզումներուն տհաճելի թիւի մը ...:

Ասանկ մարդ մըն էր մեր Նիւ-Եորքի Հայկ. սրճարանի մշտական լեզափոխական չաճախորդի խառ բարեկամը, որ գեռ երէկ՝ Ազգային Հարց չընդունող «ընկերվարական» մըն էր, ինչպէս որ խորուն ծաղրանքով չիչեցուց ինձ օր մը Հնչ. նորեկ գործիչը, այսօր դարձեր է Կամաւորական շարժումի չապաղած աքաղաղը, որ իր «կուկուլիում» կը կանչէ անանկ ատեն մը, երբ արեւը մարը մտած է արդէն ...:

Ուր որ դացի՝ տեսայ լեզափոխականի աճերներ, որք շատ շատ են ...: Մարդու մէջ կայ բան մը որ չմեռնիր, այդ՝ իր Նսի գիտակցութիւնն է. տգէտներ ունին զայն ու կը գեղազարդեն շարունակ, կեանքը ճանչցողները կղզան անոր զրդումը բաց կը ծածկեն արհամարհանքով։ Ոչ ոք կրնայ իր Նսը ուրանալ, աս՝ առնուազն անրնական՝ հետեւարար և հակադիտական է։ Բայց եսի պաշտածունքը մարդս մոռացութեան տանելու չէ այնքան մը որ նա անտեսէ ուրիշ Նսերու գոյութիւնը, ու անոնց՝ հասարակական չարարելութեան իրական արժէքը։

Մեր չնաշխարհիկ լեզափոխականները կուզեն, կը պահանջեն, կը խնդրեն որ երկրպագենք իրենց։ Վընաս չունի, համակերպուինք ու հետեւինք ...:

Բարեկա՛մս, մի տատամսիր, միայն թէ լա՛ւ նայիր բոլորտիդ, լաւ կչո՞ք մարդիկն ու իրերը։ Ինձ նման «տգիտութիւն տգիտութեանց»ի մը, «տգէտ»ի մը,

«տգիտութեան բերան»ի մը, «տգէտ մարդ»ու մը, «համբակ»ի մը խօսքին մտիկ մի ընել, դո՛ւ կշռէ, դո՛ւ խորհրդածէ, դո՛ւն վճռէ . . . :

Տես սա մարդը, որ նստեր է աթոռի մը վրայ, մըտիկ ըրէ՛լ թէ ինչեր կը խօսի . . . :

— . . . . . Ը սիրեմ Պանդուխտին . . . Ղաղարեանին . . . մարդիկը արիւն կը թափեն խօսք չուզեր : Հայութիւնը խուրպակ թող ըլլայ անոնց :

Ահա սկսաւ երեակալական առասպելարանութիւնները, զորս հիւսեր է գիշերը՝ իր անօթութեամբ անցուցած ժամերուն : Ունկնդիրները հիացմամբ մտիկ կընեն, բայց անոնցմէ մին չի մոռնար սրճարանապետին հրամայել սուրճ մը բերել մեր սրճարանի չեղափոխականին որ սուրճին հետ սև սիկարը ծխելով, կը շարունակէ իր հէքիաթները : Ժամանակը կ'անցնի, ունկնդիրներու ստամոքսը կ'անօթեանայ, միասին ոտքի կ'ելլեն ու կանցնին մօտակալ ճաշարանը, պատմարանն ալ իրենց հետ : Հոն՝ մեր չեղափոխականը կը լռէ ալ . «վայրկեանը քրիտիկական» է, հոս ալլես խօսիլ չըլլար, պէտք է արագ ու շատ ուտել, պէտք է կշտանալ, իսկ հէքիաթներու մէկ մասը վաղուան թողուլ :

Այսպէս օրեր կ'անցնին ու մեր չեղափոխականը անօթի չմնար, հէքիաթները անվերջանալի են ու ապուշները շա՛տ . . . : Փա՛ռք ապուշներուն . . . :

Ինչո՞վ կը զանազանուին սրճարանի չեղափոխականներէն մեր «Ընկերվարական» խմբադիրները, որոնք գրեթէ նոյնիմաստ հէքիաթներ է որ կը թխեն ու կը ծախեն ժողովուրդին, փալլուն բառերով, որ կան կը մնան հայկական բառարանին մէջ :

Սա ապիկարութիւն է, սա չանցանք է, սա անբարոյականութիւն է, սա սրբապղծութիւն է, սա դաւաճանութիւն է սկզբունքին :

Այրի՞լ կուզեն . Ամերիկան գործարաններ շատ ունի, թող երթան ու գործեն արդար աշխատանքով : Անո՛ւն կուզեն, հմայք ու փա՛ռք կերպեն, թող նախ առանձնանան իրենց եսին հետ ու անաշառօրէն դատեն թէ արժանի՞ են անոնց : Գովասանք ու ծա՛փ կերպեն, բայց նախ թող հասկնան թէ ի՛նչ բանն է որ կը ծափահարուի այս աշխարհի մէջ :

Աշխատաւոր դասակարգը պէտք է ուշադրութիւն ընէ աչգ կարգ մը երեուցիներուն, ուր գեղեցիկ չափունքներով հոտած դիակներ կը վարագուրուին :

Շատ անգամ «մեր» թերթի մէջ կերեխն Մեծ պահոց շարաթներու չափ երկար ու ճանճրացուցիչ յօդւածներ, որոնց մէջէն կը ծլարծակի հեռատես՝ բայց մտաբորիկ դիւանագէտի մը հանճարը, թունդ ազգասէրի մը բորբոքած երազը, ու պատւաստւած չեղափոխականի մը չախուռն սրացքը, որ գիտէ ճեղքել ովկիանոսը ու մտածողներու առանձին դասակարգ մը կազմելու ինքնաշատուկ խելագարութեամբ, գործածելով ու ալլես անպէտ դարձած նիւթերով աշտարակ մը շինել՝ ընդհանուրի ուշադրութիւնն ու հիացումը իր վրայ հրաւիրելու համար : Ատանկներ, ըլլալով Այս—Բրիմի Ֆրութ—Սթօրի չեղափոխականներ, գլխովին հակառակ արտաշատուելով սողունի հոգեբանութեամբ օժտուած իրենց ներքին մարդուն, երկու խոշոր սխալներ կընեն միեւնոյն ատեն . նախ՝ կեղծիքը կընդհանրացնեն, երկրորդ՝ շահագէտներու, սինկերներու ասպարէզ կուտան կամ զանոնք անասան կը պահեն, արդէն իսկ գրաւուած դիրքերուն մէջ : Այսօր, «Սրբազան» գործի հրապարակի

կը վիտան ացնալիս մարդիկ, որոնց ներկայութիւնն իսկ բաւական է սրբութիւնը պղծութեան փոխելու։ Մեր նպատակը չէ աս մարդուկներուն պատասխանել, որոնց կարեւորութիւն տալը, կամ՝ անոնց անունը չիլը՝ թերեւ մեծագոյն պատիւն ըլլայ իրենց համար։ միայն՝ պէտքը կզգանդ դիտել տալ որ խանդավառութիւնը վերարծածելու համար ըլլալիք ջանքերը ապարդիւն են ասկէ վերջ, թէ՛ այսչափ երկար լռելու հարկադրուած մարդիկ, շարիքը իր կատարելութեան չի հասցնելու համար, ստիպուած են խօսիլ և թէ վերջապէս՝ պէտք է վերջ տալ միանգամընդմիջ ժողովուրդի զգացումներուն լեզուովը խօսելով զայն երազներով օրօրելու անբարեխղճութեանը, և ձեռք առնել միջոցներ՝ չղկելու, ուժեղացնելու անոր բանականութիւնը, յատակօրէն ցուցնելու համար ացն հրէշները, որոնք, իրենց պաշտպան հովանիներէն քաջալերուած՝ կրնեն աւազակութիւններուն ամէնէն անորակելին, ոճիրներու ամէնէն պժգալին, ծծելով ժողովուրդի քրտինքի կաթիլները՝ չանուն անոր ազատութեան դատին, սպաննելով անոր պաշտած նուիրականութիւնները՝ չանուն Նորագոյն Գաղափարին, որուն ներքին պրօպականութիւնն են իրենք։

Յեղափոխականը ... Ընկերավարական չեղափոխականը ... :

Յառաջդիմասէր, ազատասէր, ազգանուէր երևնալու մարմնաչէն բռնուած մարդիկ, որ կոչուած են կարծես ցնորական երազներու համար իրողութիւններ վարադուրել, ացնքան մը վնասակար, իրենց քաջալերիչ ըլլալու հանգամանքովը ացնքան մը աղետաւոր չ'պիտի ըլլային, եթէ ամերիկահայ կեանքին մէջ ուրիշ աւելի աչքաուու երևոյթ մը չի դար գրաւել մեր ուշադրութիւնը։ այդ երևոյթը կուսակցական ընկեր-

ներու համոզման մէջ իրենց գործիչին կամ շէֆին անսխալ, անկեղծ և ուղիղ ըլլալուն արմատական, կոչը ու անդիտակ հաւատքին հետ, կուսակցութեան անւան անքննադատելի նուիրականութիւն մ'ըլլալու միամիտ դաւանանքն է որ կը ծնի շատ մը տղեղ դէպքեր ու լճացած կը մնայ բազմաթիւ մասնաճիւղերու, սուար շարքերու ընդհանուր խաւարամտութիւնը։

Կը տեսնես «գործիչ» մը որ բեմէն կը խօսի, կը բարբառէ, նախադասութիւններ կը շարէ իրարու ետեւ, երկար բարակ, հինցած հոտած առակներ կը պատմէ՝ որպէսզի ըսեն իրեն թէ «ժամերով խօսեցաւ»։ կը պոսայ, կը կանչէ, կը խօսի Մասիսէն, Արարատէն, Եփրատէն ու Տիգրիսէն, առաջին երկուքը կը ներկայացնէ «Հայոց անթաղ դիակներու շեղջակոյտը», եկրորդը՝ «Թափուած արեան ու արցունքի հոսանքը»։ վրէժ, կ'աղաղակէ նա, վրէժ՝ գերեզմաններու խորէն, վրէժ՝ «կախաղան բարձրացող Հերոսներու» բերնէն։ Ունկնդիրները խորապէս չուղուած այս զգայացունց խօսքերէն, ոմանք կուլան, ուրիշներ՝ կը ծափահարեն ու բոլորը միասին կը հիանան այս բառադիւցադին վրայ, որ «մինչև իր ոսկորներու ծուծը չեղափոխական» մըլլալով՝ արժանի է ազգին առաջնորդն ըլլալու։ «Ի՞նչ հրաշալի չեղափոխական», կը փափսսն իրարու։ «Աստուած իմ, այդ ի՞նչ հանձար է, բերնէն մարգարիտ կը թափի, երանի թէ ատոր մայրը իրեն պէս հազարներ ծնէր...»

Ժողովէն վերջ՝ իրարու կը չաջորդեն սրտադին ձեռնասեղմումներ։ կուգան կը հաւաքին մեր «մարքսիստ» Հերոսին բոլորտիքը, ոմանք տեսակ մը պատկառանքով, շատեր՝ ուրախութեամբ ու բերկրանքով, իսկ ուրիշներ՝ անբացատրելի նախանձի մը արտայայտութեամբ։

Մեր հերոսը գոհ է և ուրախ. իր սիրտը կը լեցւի աշխարհի անհասկնալի զգացումներ, զորս ծարդ ա- կամայ կունենայ՝ իր մէջ տեսնել կարծելով աշխարհ- նը, զոր ունեցած է և չի կրնար ունենալ . . . :

Ես Հնչակեան գործիչ կամ պրօպականտիստներ տեսած եմ, որոնք հայկական թագաւորութեան մը գաղափարը փառարանած են ոգի կոչելով Տրդատ- ներն ու Գագիկները . . . :

Մօտեցիր մեր ընկերներուն և ըսէ՝ որ — «Բարե- կամս, մեղք է քեզի, մի համոզուիր ասոնց, սուտ են, կը կեղծեն, կը խարեն, որովհետեւ անոնք շարունակ իրենց անձնական շահն ու համբաւը կը հետապնդեն» : Հակառակ անոր որ դուն կը խօսիս ուղղակի իրեն համար, նա քեզ չի հաւատար, ընդհակառակը՝ կառ- կածանքով կը նայի, ապա կը ծաղրէ, կը բամբասէ, կը հաչոյնէ : Առհասարակ ամէն քիչ թէ շատ աչքի ընկնող անձնաւորութիւն ունեցեր է և ունի իր կոյր համակիրներու շրջանակը, որու մէջ մի անգամը կը շոյնէ, կը փաշտայէ առանձին առանձին, որպէսզի ի պահանջել հարկին անոնք ալ զինքը շոյեն, փաշտա- յեն ու պաշտպանեն : Ասոն «յեղափոխակա՞ն» կը կոչուին թէ . . . *Enfant gate!* . . . :

Ինչ որ ալ ըլլայ՝ աններելի սխալ է կապուած ըլ- լալ անհատի մը՝ կոյր պաշտամունքի անխզելի կապե- լով, ու աչք գոցել բոլոր ապրիկարութիւններուն, բո- լոր թերութիւններուն, որք կ'սպաննեն Գաղափարը :

Մեր ընկերները եթէ կուզեն իրենց անձնական չտակութեանց անձնական զարգացումին ու առաւե- լութեանց չափանիշը գիտնալ, թող անգամ մը մտա- ծեն, առաջին՝ թէ ո՞ր աստիճանով կուզեն շողոքոր- թուիլ, երկրորդ՝ թէ որ աստիճանով վարժուած են շողոքորթել. երրորդ՝ որ ամէնէն կարեւորն է, որ-

քա՞ն տարւած են ամբոխային տրամաբանութեան կործանարար հոսանքէն :

Բայց ի՞նչ է ամբոխային տրամաբանութիւնը . . . :

Ամբոխային տրամաբանութիւն . . . :

Կարժէ երկար խօսիլ աչս նիւթին վրայ. բայց Տետրակիս նեղ շրջանակը աչք բանը չի թույլատրեր ինծ : Կ'անցնիմ հապճեպով, բայց մեր ընկերները թող գիտնան թէ Ամբոխէն չի վախնար աչս տողերը գրողը . . . :

Ամբոխ. աչս անունը արտասանելէ վերջ, պէտք է կենալ ու մտածել :

Ամբոխը գրողելը դիւրին է, բայց զաչն ճանչնալը դժուարին է : Կարելի չէ անդունդի մը անչափելի խորութիւնները հետախուզել ու գտնել անստուգու- թեան մշուշով պարուրած դադանիքը. ամբոխը ան- դունդ մըն է : Յիմարութիւն կը հռչակւի նետուիլ քառսի մը մէջ ուսումնասիրելու համար աչք քառսին ծաղումն ու նպատակը. ամբոխը քառս մըն է : Հաճե- լի չէ իշնալ ծովու մը մէջ ու անոր մերթ խաղաղ մերթ փոթորկոտ ալիքներու քմահաճոյքը կշռել՝ ճշմար- տութեան նժարով. ամբոխը անգիտակցութեան ծովն է : Զուր ջանք է մտնել կոյրերու բազմութեան մէջ ու գտնել աշխատիլ անոնց ամբողջին հաւաքական կամ- քի գետինը. ամբոխը կուրութեան խմորումն է որ չի ճանչնար լուսոյ արցունքը . . . :

Հրապարակւած են չիմարներ, որոնք նետւած են քառսին մէջ զաչն ուսումնասիրելու համար ու անկէ դուրս ելլելով աղաղակիւ են բարձրաձայն. — «աչք քառսին մթութիւնը չտաճացած է ստեղծութենէն, սէրն է անոր հիմը ու չտաճողիմութիւնը՝ նշանաբա- նը» . սակաչն, ժամանակի ընթացքին՝ իրարու չաջոր- դող իրականութիւնները եկած են ապստակել աչք ան-

միտները՝ փաստելով որ քառսին մթու թիւնը ատելու-
թեամբ խտացած չէ, եթէ Հոն չկայ սիրոյ ամենա-
պզտիկ սաղմը և թէ չառաջդիմութիւնը անոր նշանա-
բանը չկրնար ըլլալ քանի որ բոլորովին աննպատակ
է անոր կեանքը:

Ո՞վ կրնայ պնդել թէ Հանքային նիւթ մը, ինչ ինչ
տարրերով շարունակ կերպով կազմել գործարանա-
ւոր՝ գիտակից մարդը:

Անշուշտ՝ անգործարանաւոր նիւթին իսկական
Հացեղին է շնչաւոր՝ գործարանական տարրերէ բաղ-
կացած ամբոխը: Երկուքն ալ անգիտակից, երկուքն
ալ կոյր, երկուքն ալ աննպատակ:

Եթէ ամբոխը գիտակից ըլլար՝ կունենար ինքզին-
քին վստահելու, ինքզինքին բաւելու ստեղծագործ
ուժը: Եթէ ամբոխը գիտակից ըլլար՝ կը քակէր կը
նետէր ակնկալութեան ու վախի շիւերովը շինուած
սնտոյի Հաւատքին բոցնը, որ ժողովուրդի մը ինք-
նասպանութիւնը փութացնող թոյնն է, ու անոր տեղը
կը շինէր նոր իտէալին տաճարը, ուր երգուելու էր
Համամարդկային բարօրութեան սաղմոսերգութիւնը:
Եթէ գիտակից ըլլար ամբոխը պսակներով չէր քաջա-
լերեր այն մարդիկը, որ սրբութեանց անունով ճա-
ռեցին՝ բաց պապականութիւն ցանեցին, արդարու-
թիւն ըսին՝ բաց ճշմարտութիւնն ալ խաչեցին, ազա-
տութիւն ազադակեցին՝ բաց իր ստրկութեան շղ-
թաները ամրացուցին՝ աւելի ծանր, աւելի ամուր
շինելով անոնց օղակները:

Մարդ չ'գիտեր թէ ի՞նչ կանցնի կը դառնայ ամ-
բոխի կուրծքէն ուր կարծես զգացումներու ալլազան
Հակադրութիւններ դաշնակաւորուած կապրին միե-
նոցն տեղը: Մենք, գիտական լուսարանութիւններ
չպիտի կրնանք ընել անմեկնելի խրթնութիւններուն

վրայ, միայն կը Հարցնենք թէ ամբոխը Հոգի ու-
նի՞ր... Բաց նախ ըսենք թէ ի՞նչ է Հոգին:

— Օրկանիզմէ մը բղիտղ, օրկանական պաշտօ-
նառութեանց ներդաշնակութիւնն է ինչ որ Հոգի կը
կոչենք, որը միջավայրի Հակադրութեամբ կը չափ-
նադործուի կեանքի մէջ իմացումով, զգացումով ու
կամով: Այս վերջինը՝ կամքը, իտէալին առաջնոր-
դող կարապետն է, ու իտէալը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ
միջավայրի, ընկերական, տնտեսական պայմաններու
ներդործութեամբ ծնած այն գաղափարը, որուն ի-
րադործման կը ձգտի մարդս:

Ա՛րդ, նորէն կը Հարցնենք. ամբոխը Հոգի ու-
նի՞ր...

— Ո՛չ, կը պատասխանենք մենք, առանց վարա-
նելու:

Չէ կարելի ամբոխը ընդունիլ որպէս օրկանական
ամբողջ յօրինուածութիւն մը, քանի որ նա չունի օր-
կանական ներդաշնակութիւն, չունի իմացում, չու-
նի զգացում, չունի կամք, Հետեւաբար՝ չունի իր նը-
պատակ և իտէալ: Հակառակ պնդողները, որ կու-
ղեն Հաւատացնել թէ կայ ամբոխին մէջ Համամարդկա-
յին նպատակ մը, կը սխալին չարաչար: Տարեբային
այն անգիտակից ու մղիչ ուժը որ կը չառաջանայ
տնտեսական պայմաններէն, կը լարէ մարդը բնական
ստիպողականութեամբ՝ Հակադրելու միջավայրին
կամ՝ Հպատակելու անոր և այս փոխ—Հակադրեցու-
թեանց մէջէն է որ կը ցոլանայ զարգացում, ու կա-
տարելագործում ըսուածը, որ վախճանական Հան-
գրուան չունի բնաւ:

Եթէ ամբոխը նպատակ ունենաւ՝ չէր քալեր ա-
նըստուգութեան ճամբէն, ծափահարելով օր մը չե-
ղափոխականը, օր մը բռնապետը, օր մը օրէնքը, ու-

րիչ օր մը՝ անիշխանութիւնը: Ֆրանս. ամբոխը, որ մէկ օրը իր թագաւորը մահուան դատապարտեց, միւս օրը ծաղկեփունչ նետեց չաղթական Նաբոլէոնի ոտքերուն տակ:

Ալլազան ու միին տրամադրութիւններու աչս խառնարանը՝ ամբոխը, որ մերթ կը կազմէ ապրտտամբութեան ամենակուլ գետը, ու մերթ նապաստակի պէս կը մանէ քարերու ծերպերը, ալդ ամբոխը կըսեմ, որ հոգի չունի, զգացում չունի, նպատակ չունի, ունի իրեն յատուկ տրամաբանութիւնը: Ամբոխացին տրամաբանութեան տարրերն են. որդնոտամ նախապաշարումները, աւանդական ոգին՝ որ մեռած անցեալին փառաբանութիւնը կընէ, անծանօթի հանդէպ ունեցած վախէն՝ համակերպութեան շղթան, ինքզինքին չի բաւելու խեղճութեամբը ինքզինքին չի վստահելու տկարութեամբը կազմուած աչն երկիւղածութիւնը որով անձեռնմխելի ու նուիրական կը դաւանի աչն դիակները՝ որք կը կոչւին կոյր ու անդիտակից հաւատք, շահագործողի ու շահագործւողի գոյութեան բնաանհրաժեշտ օրէնք, վախ, պատկառանք, կոշտ ու ալլամերժ ինքնասիրութիւն. ամբոխացին տրամաբանութեան տարրերն են վերջապէս աչն հեղուկ խառնուածքները, որոնց չափակը սրդորելու համար քմահաճօրէն խիճ մը ձգելը բաւական է արգարե . . . :

Կեցի՛ր 20րդ դարու պիտակ քաղաքակրթութեան սեմին վրայ որու քոփ գիպւեր են ու դեռ կը գիպւին «Հայրենիք»ի ու «Ազգութեան» համար մեռնող միաձիւններու գանկերը, յուց տուր փաթեմարացած ու տատանող բոլոր հաստատութիւնները ու ամբոխին ակամջն ի վար պոռա՛ թէ՛ քու ընտանիքը կը քայլալուի, կ'ալլասերի ներկայ անարդար կարգերուն

ներքեւ, ներկայ օրէնքներու ցանցին մէջ. թէ՛ պետական բոլոր շէնքերը հիմակուհիմա անարդարութեան հիմերու վրայ կառուցւած են, թէ՛ միլիոններ քանի մը մարդոց համար կ'աշխատին, թէ՛ աչս դրութիւնը բնական չէ, բանական չէ, աստուածային չէ, չաւիտենական չէ եւ պէտք է զաչն տապալել հիմնովին, վերջապէս թէ՛ ոչ ոք պէտք է նուիրական դաւանի ու կուի իր նմանին դէմ աչն քուրջէ կտորին համար որ դրօշակ կը կոչուի:

— «Ապանեցէ՛ք, անբարոյականը, անհաւատը, անխանականը» կը դռուայ ամբոխը ու քարերը կը տեղան գլխուղ:

Ամբոխացին տրամաբանութիւնը չարունակ զոհ կը պահանջէ. առանց անոր նա չի հանդարտիր, չի բնանար. որովհետեւ ամբոխը դահիճ է, ամբոխը սատանայ է, ամբոխը հրէշ է . . . : Ով որ ամբոխին կը կրթնի՝ դե կըլլայ, ով որ զաչն կը սիրէ դահճապետ է, ով որ զաչն կը զրգոէ, ամբոխավար է:

Կախաղա՛ն դեերուն, կախաղան դահճապետներուն, կախաղան ամբոխավարներուն. ո՛չ դուրթ, ո՛չ ներդուրթիւն . . . :

Պէտք է ժողովուրդը ազատել ամբոխի մեռէն, սա՛ մեր իտէայն է. Ս. Դ. Հնչակեանները ամբոխին քով թող չի կենան, անոր քթին խունկ թող չի ծըխեն . . .

Սա՛ աններելի է . . . :

XI

Ի՞նչ ընելու էին Սօսեալ Տէմօկրատ Հնչակեանները . . . :

Մենք, մեր Ա. Տեարակին մէջ՝ (էջ 48) «մեր գիրքը բոլորովին տարբեր ըլլալու էր ...» գրեր էինք, բայց ոեւէ բան ըսած չէինք: Հիմա կուզանք վերի հարցման պատասխանել համառօտակի՝ առանց երկարարանութեան:

Թէ կուսակցութեան և թէ ընդհ. ժողովուրդի համար զործունէութեան մասնաւոր ուղղութիւն մը գծելու և դաշն որպէս միակն ու նշանաւոր ներկայացնելու ծրագրելի չաւանդատութիւնը չունիմ: Իմ ըսելիքը անքան պարզ է որուն ամէն մարդ պիտի կրնայ թափանցել, կը կարծեմ:

Այսօր, ամէն առարկութենէ վերէ ան իրողութիւնը թէ հայութեան մեծամասնութիւնը և բացարձակ մեծամասնութիւնը ոչ—կուսակցական է: Այլ մեծամասնութիւնը իրեն հետ առած և կուսակցականներու մեծամասնութիւնը սովորած է ճանչնալ ու հետեւիլ Ազգ. բարձր հեղինակութիւններուն, որոնք Ազգ. Իշխանութիւն կը կոչւին:

Ազգ. Իշխանութեանց դէմ շարունակ ընդվզող, դանդաղ արհամարհող և առ ոչինչ զրոյ մարդերը շատ շնչին փոքրամասնութիւն կը կազմեն:

Ռուս—Թուրք պատերազմին՝ երբ վտանգը կուգար կախուիլ ամբողջ հայութեան գլխին, կուսակցութեանց պարտականութիւնն էր լսել՝ թողլով որ խօսէին Ազգ. մարմիններ. Թուրքիոյ մէջ՝ Պատրիարքը իր Ազգ. Քաղաք. Ժողովով ու արտասահմանի մէջ՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ որպէս ներկայացուցիչը ամբողջ ազգին: Կուսակցութիւնները պէտք էր զրոյէին խօսիլ Ազգ. Մարմինները՝ եթէ անոնք ըսելու ուղէին, պէտք էր համակերպէին, եթէ հրահանգէին. ա՛յլ էր վաշտակաւին հրամայական պահանջը: Հնչակեաններու համար, ուրեմն, պէտք չկար համե-

րաւխտը ին մը որ իր նպատակն ընտրէր կամ, Անշատ զուեղերու կազմութիւնն ու անոնց պարենաւորման ... հարցը:

Մեզի համար ոչ համերաշխութիւն պէտք էր ոչ անհամերաշխութիւն ալ Ազգային ընդհանուր կամքի արտայայտութիւնը: Բայց երբ կը լռէին Ազգ. բարձ. մարմինները, կը լռէր ամբողջ Ազգը, Սօսեալ Տէճօկրատները աչքսիսի աղետաւոր աճապարում մը պէտք չէր ընդօրինակէին: Զէ՞ որ, որպէս «ազգասէր» խօսելով, իրենք, կուսակցական ըլլալէ առաջ եայ էին ու ատու իսկ՝ ընդունելու էին մեծամասնութեան կամքը:

Ո՞ր Ազգ. Մարմինը, ո՞ր Պատրիարքը, ո՞ր Կաթողիկոսը, ո՞ր մէկ ժողովրդալին ծովածաւալ միթիւն կը, ո՞ր ատուածալին պատգամն էր որ մեր Հայ սօսեալ Տէճօկրատները (1) զինուորական եռանդով վառ սեղ ու զրկեց պատերազմի դաշտ: Ծիչդ է որ մենք շատ ըսելիքներ ունինք ու ապագային պաշտար ալ պիտի մղենք ան ըսողը հիմնարկութիւններու գէ՞մ, ուրոնք, թէ և չանուն Ազգին կը դործեն, բայց մասնաւոր դասի մը առանձնաշնորհումներուն ու կամայականութեանց կեդրոն եղած են, սակայն, հիմակուհի մանաւանդ կան ու կը մնան որպէս պատմական զործօններ, որոնց կապուած է գրեթէ ամբողջ Ժողովուրդին սիրտն ու հոգին:

(1) Հասկանալի է անշուշտ որ մենք չենք ակնարկել Ռուսաստանի Հայ Ս. Տէճօկրատները որոնք Ուղղափառ Մարքսիստներ են և բուն հակառակորդ՝ պատերազմի աչս անակցրունք մասնակցութեան:

Մենք այս բաները առանց նկատի առնելու հազար ու մէկ բանաձևեր չինեցինք, կուսակցական իրաւանց ինքնորոշման սահմաններ գծեցինք, պարտքեր սահմանեցինք, դիշեր ցորեկ չոգնեցանք զբոլի ճաթեցոյցինք, պոռացինք, կանչեցինք բաց դռնէ վազրկեան մը մտիկ չըրինք թէ ի՞նչ կուզէր ամբողջ Ազգը . . . :

Հայութիւնը շնչաւոր կողերէ չէր բաղկանար ու միայն կուսակցականները՝ աւելի մասնաւորելով մեր խօսքը՝ Սօսեալ Տէմօկրատ Հնչակեանները չէին որ Մարդ էին, ամէն հայ իր շափով մտածելու, դատելու կարողութիւն ունէր ու Մարդ էր. բան մը հարցունցա՞ւ արգեօք Ազգին կամ անոր հեղինակաւոր մարմիններուն :

Հնչակեանները որպէս բարձր սկզբունքի մը հետեւողներ, պէտք էր շատ լաւ ճանչնային իրենց պարտքի ու իրաւունքի մեկնակէտն ու վերջակէտը : Ռուս—թուրք պատերազմին անոնք պէտք էր թողուին կուսակցական իրաւունքը ու մտնէին պարտքի այն սահմանին մէջ, զոր գծելու էր Ազգային ընդհանուր կամքը . . . :

Մենք, մեր ծրագրի նուազագոյն պահանջներուն մէջ խիստ աչքան լայն կը մտածենք որ որդեկրած ենք բէֆէրանտիւմի սիստէմը .

— Դիմել ժողովուրդի ձայնին . . . :

Դիմեցե՞նք այդ ձայնին .— Ո՛չ . . . :

Լսեցե՞նք այդ ձայնը .— Ո՛չ . . . :

Կը սիրե՞նք այդ ձայնը .— Դարձեալ ո՛չ . . . :

Ազգերու կեանքին մէջ վաշտկեաններ կան ուր Սապահկիւններու դերը ոչ միայն չնչին ու անարժէք՝ այլ և միասակար է : Անոնք կրնան ֆիխտէի, չէկէլի, Քանդի, Սպէնսրի և Մարքսի վրայ լայն ծանօ-

թութիւններ ունենալ քան Գէորգ Կաթողիկոսը, կամ՝ Զաւէն Պատրիարքը, բաց այս վերջիններուն տըրուած է առայժմ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը ուսումնասիրելու և անոր կամքը արտայայտելու պաշտօնը, որուն անմիջականօրէն կապուած են արդէն բազմաթիւ օժանդակ աղբիւրներ . . . :

Տարիներ առաջ, Եկեղեցիներու «Բաց ու Գոց»ի խնդրին առթիւ՝ Հնչակեանները հակառակ ուղի բրունեցին Դաշնակցութեան, պաշտպանելով «ժողովուրդի պատմական նուիրակնութեանց անձեռնմխելիութեան սկզբունքը,» զոր չզիտեմ ո՛ր տեղէն ճարեցին :

Ժամանակն էր որ նոյն Հնչակեանները երեան պաշին դարձեալ հակառակ ուղի բռնելու, պաշտպանելով այս անգամ ժողովուրդի պատմական անխտաւկնութեանց ճայնը լսելու գերակշիռ սկզբունքը : Նիւթական Եկեղեցին պաշտպանողը պէտք էր պաշտպանէր նաեւ անոր Բարոյական կողմն ալ . . . :

XII

Ի՞նչ պէտք է ընել Հիմա . . .

Կարեւոր է պատասխանել այս հարցումին : Այո՛, ի՞նչ պէտք է ընել Հիմա, երբ ամէն մարդ կը գտնուի կատարած իրողութիւններու հանդէպ : Եղած է ջարդը, եղած է աւերը ու դեռ կը շարունակուի պատերազմը, կը շարունակուի՝ թրեւս երկար ժամանակի մը համար :

Մեր քննադատութեան պարեկան Դաշնակցութիւնը չէ, հետեարար մենք խօսք չունինք անոր : Դէպքերը այս ուղին մտնելէ վերջ՝ անքննադատելի է անոր դիրքը երբ կեցած է պատնէ շին վրայ իր ուժին ու գործին կատարեալ ու խրոխտ ինքնագիտակցու-

թեամբը: Գիտնալով որ ժամանակը պիտի աւել անորանխնամօրէն ցանած իւթօփիները, կանցնինք մեր խօսքը ուղղել Ս. Դ. Հնչակեաններուն, որոնց համար պարագան շատ տարբեր ու փափուկ է ինքնին:

Անոնք ընդօրինակել ուղեցին Դանակցութիւնը, հիմա պէտք է մտնեն ստեղծագործողի գերի մէջ: Ահա իրենց պարտքը: Մենք հակառակ ենք կուսակցութեան կամ ժողովուրդի որոշ հոսանքի մը կողմէ «Կամաւորական Շարժում»ը թմբուկներով՝ ի լուր աշխարհի դադրեցնելու փորձերուն, որոնք կրնան նոր տեսակ աղէտներ ծնիլ: Ս. Դ. Հնչակեանները ազգային փորձ մ'ընելու չեն. անոնք պէտք է աշխատին ո՛չ թէ «Կամաւորական շարժում»ը դադրեցնելու ալ իրենց ուղղութիւնը զատորոշելու: Անոնք, կրնան գովել «Կամ. Շարժում»ը իրենց երէկուան ըսածները չթափելու համար, բայց «Վամբուշտի դըրամ», «Կամաւորի ծախք», «Ազատագրութեան համար»ի հանգանակութիւններէն պէտք է միանգամ ընդմիշտ հրաժարին: Ռուս կառավարութիւնը իրեն հաշուոյն ծառայող զինուորին պէտքերը հոգալու չափ կարողութիւն ունի, ալ չհոգովը թող չառաքիտութիւն մեր «սօսիալիստ» ընկերները. իսկ թէ ասով Կովկասի մէջ քանի մը բախտախնդիրներու ստամոքսը չգիրնալու անախորժութիւնը երեան կուգայ՝ ալ չմեղ չհետաքրքրէր . . . :

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը հիմա պէտք է նկատի առնէ երկրի ողջ մնացող ժողովուրդը: Սկիսած են հետզհետէ իրարու ետեւ «ազատագրուիլ» էրզրումը, Վանը, Պիթլիսը եւն . . . : Պէտք է ալ ժողովուրդին օգնութեան փութալ. հոն՝ տխուր մնացորդներ կան, թերեւ մեծամասնութիւն կազմող մը:

նացորդներ: Թուրք կառավարութիւնը ազդուած ապագայի սպառնալիքէն՝ չէ կրցած ընել այն՝ ինչ որ կը նկարագրեն մեր թերթերը: Պէտք է հասնիլ ալ ժողովուրդին մարդով՝ եթէ մարդու պէտք կայ, դըրամով՝ որուն անհրաժեշտ կարիք կայ, պէտք է հասնիլ զթութեամբ ու սպեղանիներու առատ պաշարով: Մեր ընկերները այնքան վեհանձն ու լաշնախոհ պէտք է ըլլան որ ալ սպեղանիներէն մաս մըն ալ չատկացնեն «գալլ»ի «վազր»ի բնագրներով լեցուն ցեղի զաւակներուն, որոնց ընկերակցութեան անպաշտանօրէն պէտք պիտի ունենան վաղը:

Քանդումը տեղի ունեցած է. սոսկաւ տեսիլ, ահաւոր քանդումը. «աւաղ»ները, «ախ»երը, վրէժի երգերը օգուտ չեն ըներ. պէտք է սկսիլ շինարար աշխատանքի: Քանդող ձեռքերու հետ, կամ անոնց ետեւ պէտք է աշխատին շինցող ձեռքեր: Փճացած ընտանիքներ կան, մերկեր ու անօթիներ կան, պէտք է անոնց օգնութեան հասնիլ ազատարար հրեշտակներու պէս. պղտիկներ կան որոնց աչքերը սոսկումով նոր կը բացուին, պէտք է անոնց լոյս, ջոշ՝ ու ծիծաղ տալ: Ռուսական բանակին ետեւէն պէտք է մտնէ նաեւ ազատարար «բանակ»ն ալ այն քաղաքներու մէջ որք Ռուսիոյ թաթին տակ կ'իջնան: Այլևս կուսակցական անուան ու Յսի պաշտամունքը ժամանակը չէ. պէտք է նուիրուիլ նոր Գործին, Մեծ Գործին որ հիմակ կ'սկսի: Կամաւորական շարժումը մեծ գործ մը չէր, անոր չափորոշող, անոր չարակից դէպքերուն հետեւին է մեծ գործը . . . :

Համատարած աւերակներու վրայ պէտք է պատրաստել, գործի մղել եռանդոտ բազուկներ, որոնց քով կեցած Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, արտասանելու է իր զղջումի ու ապաշխարութեան ա-

ղօթքը ընդունելու համար մօտալուտ մազը, որպէս արժանի վարձատրութիւն, կամ հիմնական աշխատ-
խումբ՝ որպէս արժանի քաւութիւն . . . :

Այս պիտի պահանջէ վաղուան աշխատաւոր դա-
տակարդը :

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

Բ. ՏԵՏՐԱԿԻ

I

Ք. Քառուցիկի իր Reform and Socialism անուն
գործին մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ այն
պուրժուամիտ մտաւորական դատակարգը որ կուզէ
րաժնել պրօլետարական չեղափոխութիւնը ընկ. բա-
րենորդումէն, և այս վերջինին տալով բացարձակ
նախապատուութիւն՝ կը ճգնի միջադէպ ու ապա ըս-
տանքով պրօլետարեատի շահն ու գիտակցութիւնը :
Այս մտաւորական մարդիկ իրենց հակառակորդի դե-
րին մէջ աշխարհի վտանգաւոր չ'պիտի ըլլային եթէ
չ'մտնէին ընկերավարական շրջանակը : Ասոնք՝ պուր-
ժուաներու հետ ունեցած հակամարտութենէն չաղ-
թուած՝ կամ ի՛նչ ի՛նչ նկատումներու անձնատուր
տարրեր են, որ եկեր մտեր են Բնկերավարական դրօշի
տակ ի հեճուկս պուրժուազիին, ատանց սակաւն շե-
ղելու իրենց հին ու նեղ խորհրդակերպէն : Անոնց
միակ երազը մեծ պատուով իրենց նախկին տեղը վե-
րագտնալէ, ատոր համար երկեսանի գիմակ մը
կ'առնեն, մէկ կողմէն պրօլետարեատի դատը կը
պաշտպանեն միւս կողմէ պուրժուական տիրապե-
տութիւնը հիմնադրող կործանել սպառնացող

շարժման կանխարգել միջոցներ կը հնարեն՝ խօսե-
լով կրօնի սրբութեան անունով, նախախնամութեան
անունով, ազգի ու հայրենիքի անունով, փառքի ու
վաշկալութիւնի երազներով : Այս գիմակաւոր ընկերվա-
րականները, որոնցմէ ոմանք մեծ անուն ու հռչակ ալ
հանած են, ընկերային չեղափոխութեան աշխարհ
թշնամի են որքան պուրժուական տարրերը :

Փրավիտէնսի մեր «մարքսիստներ»ը շատ աւելի
կարելի է նմանցնել որպէս անգիտակից ու կոյր հե-
տեորդներ Քառուցիկի վիշաճ միջակորեար դասու մը-
տաւորականներուն՝ որոնց արտայայտած մտքերէն
շատ անգամ մէջբերումներ կ'ընեն, շատ տգեղ ու ան-
շարժար :

Պուրժուան շարունակ չաջողած է ու դեռ կը շա-
րունակէ չաջողիլ իր խորամանկ խաղերուն մէջ՝ չը-
նորհիւ իր ծառաներուն : Որովհետեւ ամբողջ աշ-
խարհը անոր վարձկանն է, սկսեալ թաղաւորէն, նա-
խադահէն մինչև չեալին գինւորն ու գիւղացին : Մարք-
սիզմի ամենահանճարեղ մեկնաբանը՝ Կառուցիկին շատ
իրաւամբ կ'ըսէ . «քափիթալիսթը չի կառավարեր՝
կ'իշխէ . նա գիտութեան ու գեղարուեստին հետ երկ-
րի կառավարութիւնն ալ չանձնած է վարձու բանւոր-
ներու : » Այսօր մեր օգոստափառ ընկերները օրինակե-
լով ընդհանրացած երեոյթները՝ մտեր են վարձու
բանւորներու շարքը ու իբր թէ կը կուրին աշխատա-
ւոր դատակարգի շահուն համար՝ կը կուրին բուն իսկ
անոր շահուն գէ՛մ . հո՛ւն է ծիծաղելի հարցը . . . :

Բանւորը, սակայն որ հիմա լուռ է ու տխուր՝
վաղը իր իրաւունքին գիտակցելով՝ չ'պիտի սիրէ նե-
րել աշխատաւոր ուղիին, ատոր համար դժուար
չ'է մեզի համար դուշակել ու կրկնել տասն անգամ թէ՛
Բնկերավարական գիմակով ոչ—բանւորական կուսակ-

ցութիւն մը չ'սլիտի կրնալ ասորիլ. սա անհեթեթութիւն է ու ժամանակը չ'սլիտի ընդունի ալջ . . . :

Մենք՝ այս խօսքերը կ'ստորագծենք ու կ'ստանանք վաղուան որոշ դատաւարութիւնը կա'մ ինծի սլիտի վիճակուել՝ կա'մ մեր «ընկերներ»ուն . . . :

I I

Մեր քննադատութիւնը աղէտաբեր չէ, քիչ մըն ալ շարունակենք . . . :

Ամերիկացի Ս. Դ. Հնչակեան ընկերները այս տարւոյ Մայիս 1ի բացառիկ «Ե. Հ.»-ը ստացան ու կարդացին անշուշտ (1) :

1916ի ողբերգական տարին սէտք էր քշիկ մըն ալ դաւնշաով Համեմուէր . . . :

Ազգայնիւծութիւն ու Ընկերվարականութիւն . . . :

Բաց յովքե՞ր են այս մարդիկը (2), ո՞ր հովը փը-

(1) Մօտերս լոյս տեսած է նաեւ «Քսան կախադաններ» անունով գիրք մը, ուր մեր «ընկերվարական ընկեր»ները ըսեր ու գրեր են ինչ որ զգացեր ու երազեր են :

Թշուառականներ՝ որ աչքերնին չորս բացած՝ կը նային թէ ե՞րբ մէկը կախաղան կելլէ կամ կ'սպաննուի, կամ . ե՛րբ կ'ոտորած ու աւեր կը պատահի, որ՝ սէսդի սկսին մարքսիստական գովասանքներ հիւսել, սլոտալ, կանչել, վրէժի հաւկիթներ թխսել ու գրե՛լ, գրե՛լ . . . . . :

(2) Ասոնց մէջ «Հանրածանօթ» ընկերվարական «արհեստաւոր» մը երեւնալու խենթ մարմաջէն բռնուած պառաւ մը կալ, որ չ'նայած իր ողորմելիութեա-

չած է զանոնք հոն՝ ուր իրաւունք չունին կենալու, ի՞նչ կուզեն այս անբնական մարքսիստները, հրապարակին վրայ ուր կը քալեն թեւերնին սթթած : Ի՞նչ է այս աղմուկը, ի՞նչ է այս իրարանցումը . մէկը բան մը կրնա՞յ հասկնալ արդեօք . . . : Նոր աշտարակ մը կը շինուի, «Ազատութեան» աշտարակ մը . կերելի թէ Աստուած դաշն շինողներու լեզուն է խառնակեր . Ժողովուրդը քար կուզէ Ս. Դ. Հնչակեանները փախու կը տանին, Հասարակութեան մէկ որոշ մասը բրիչ կուզէ մեր ընկերները գրիչ կը տանին, ու աշտարակը կը շինուի . . . :

Ս. Դ. Հնչակեաններու ընկերվարական դործունէութիւնը գնահատելու համար — եթէ ատանկ գործունէութիւն ունին — բաւական է օրը օրին Հե-

նը «Հայ կամաւորութիւնը» անուն անիմաստ վերնագրով Ա, Բ, Գ, . . . տաղտակացուցիչ շարունակութեամբ իր չօգւածաչարքով, չարձակումներ փորձել ուզեր էր ինձ դէմ, անշուշտ՝ ասով ստիպելով որ հրապարակաւ պատասխանեմ իրեն : Ասանկներու տալիք իմ պատասխանը խոր հէգնանք մըն է միայն քանի որ եթէ ոչ ուրիշներուն՝ գէթ ինծի ծանօթ է իրենց մտքի տափակութիւնն ու անբերրի ամբողջութիւնը : Քանի մը տարի առաջ՝ մեր մարդուկը Պօլսոյ մէջ Հնչ. Ուս. Միութեան Օրկանին՝ «Կայծ»ին ալ «Ընկերվարական» չօգուած մը զրկեր էր, զոր խմբագիր ընկերներէն մին ասոր անոր կը ցուցնէր որպէս ծաղրանքի պատկեր :

Խեղճ մարդ, որ կարծեր է թէ Պօլսոյ «Կայծ»ը Ամերիկացի Փաշն սթրիթի թերթն է որուն մէջ իրեն նման փողոցի թափթփուքներով սնանոդ ամէն անցորդ՝ ազատ բլլալ իր փախուքը տեղաւորել :

տելի («Եր. Հյ.»)։ Պէտք է կարդալ առաջին էջի խմբագրատան հասցէէն մինչեւ Գրդ էջի չափաբարութիւնները։ Ներկարարները, ճաշարանները, Զիրաւի չափաբարութիւնը եւն, եւն . . . :

Թողունք գրագէտի հովերէ տարւող աչն մի քանի աղէկները որոնք ժողովուրդի դունչին վրայ սափարիչութիւն կը սորվին, առնենք հիւները, «փորձառուները», «ինտէլիգէնտ Բնկերվարականները», որ քիչ կը մնայ Մարքսը իր գերեզմանէն հանեն՝ պատկեցընելու համար Պրոկուստի անկողինն վրայ առանց վարնալու վազան թէսէսէն . . . :

Փաստել չենք ուզեր մեր թերթին ուղղութեան հակոտնէութիւնը ընկերվարական սկզբունքներու հետ, քանի որ աղինք իրողութիւն է առ, մենք վեր կ'առնենք միայն աչքառու նմուշ մը, որ չաճախ կը սիրէ վաղիլ թերթին մէջ, իր հաւաքած աւելցուքներու պաշարով. «Կօչկակար» Բնկերվարականը . . . :

Երեւակացե՛ք որ աչա եղկելիները կ'երազեն որ զիրենք բանի տեղ գնենք ու պատասխանենք իրենց, գոնէ չեն ալ չիշեր աչն առածը, որ կարծես առանկներու համար բոլորած է. — «Ամէն հաջող շան քար չեն նետեր . . . »)

Անցեալները բարեկամներէս մին՝ իր գրած նամակին մէջ կը գրէր հետեւալ տողերը — «Կերելի թէ X. . . ի աչդ տիեզերահոգի մարդը իր բարձրիկերը կորսնցնելէն ի վեր կորսնցուցած է նաեւ իր խելապատակի մէջի մի քանի կրամ խելքը, եթէ ոչ պէտք չի կար աչքան անախորժ վրվուկներու :»

Մեր բարեկամը սակայն, կ'անդիտանայ աչն պարագան որ աչդ ոտորմելի մարդը բան մը կորսնցուցած չէ, որովհետեւ արդէն բանի մը տէրը եղած չէ սկիզ-

Բնթերցողները կը չիշեն անշուշտ աչն անհամ ու ճանճարացիչ Ա., Բ., Գ., . . . չօղուածաշարքը՝ «Տարվինակաւուքիւն եւ Բնկերվարութիւն» վերնադրով :

Աչա անուամբ եղած ցափրաութիւնը շարքը անմիջապէս ինծի չիշեցուց Անտոն Փէնէքօքի Մարքսիզմ էմո Տարվինիզմ անուն 58 էջէ բաղկացած փոքր բրօշուրը : Մեր Պատօնը հաւատարմարար չէ թարգմանիկ դաշն, ալ՝ առած է հեղինակին մտքերը, անոնցմէ մաս մը փոխած՝ մաս մը ընդլայնած՝ անպէտ ու շատ անգամ հակասական ոչնչարանութիւններով, մաս մըն ալ բոլորովին աչանդակած է անճանաչելի ըլլալու տոտիճան. հաւատացէ՛ք ճիշդ աչն մարդոց պէս, որոնց համար կը պատմեն թէ աւանակը կը գողնան, կը ներկեն ու կը ծախեն անվախօքէն . . . :

Մեր նպատակը չէ մանրամասնութեանց մէջ մըտելով քննադատել, որովհետեւ աչդ պիտի ներուծն ոչ թէ զրիչ՝ դաւադան ալ օգուտ չընէր, մենք կուզենք միայն ընթերցողին ու չաղբութեան չանձնել անոր վերնադիրը որ կ'արացուցանէ չօղւածագրէն աւելի թերթին խմբագրութեան խոր աղիտութիւնը :

Եթէ չօղւածագիրը տգէտ մըն էր խմբագրութիւնը պէտք էր սրբագրէր եւ կամ՝ որ աւելի լաւադոշն էր, հարկ էր տեղ շաւալ աչդ պիտի կապկացում-

բէն. իսկ աչն աղմուկը որ կ'ելլէ, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ քանի մը բարեբարներէ գետեղւած աչն քանի մը խիճերը, որոնք, նոր բարձրիկեր մը գտնելու իր ապուշ վազքին մէջ, գարնուելով իր գանկուղեղի թիթեղէ պատերուն անհասկնալի ու անպէտ աղմուկ մը հանեն :

ներով լեցուն աշխարհակ դրութեանց, որք մարդուն ծիծաղէ աւելի աննկարագրելի զգանք կը պատճառեն :

«Տարվինականութիւն և Ընկերվարութիւն» ...
Վերնագիր՝ ... :

Տարվինականութիւնը ըլլալով գիտական վարդապետութիւն մը հիմնուած՝ կենդանիներու օրկանական աշխարհին մէջ տեղի ունեցող երեւոյթներուն, անոնց պատճառներուն ու օրէնքներուն վրայ, կարելի չէ բաղդատել Ընկերվարութեան հետ . Տարվինականութիւնը մենք կրնանք բաղդատել Ընկերվարականութեան հետ, որ հիմնուած է Ընկերական՝ տրնտեսական աշխարհի մէջ տեղի ունեցող երեւոյթներուն, անոնց՝ միմեանց հետ ունեցած չարարերութիւններուն ու օրէնքներուն վրայ : Ընկերվարութիւն և Ընկերվարականութիւն իրարմէ բոլորովին տարբեր իմաստով բառեր են . մէկը՝ ապագային տիրապետելու ճակատագրուած հասարակարգի մ'անունն է, միւսը՝ գիտութիւն է, վարդապետութիւն է, պրօլետարեատին փրկսփաշութիւնն է :

Գիտական ճիւղ մը կրնանք բաղդատել ուրիշ գիտական ճիւղի մը հետ, վարդապետութիւն մը՝ ուրիշ վարդապետութեան մը հետ, ոչ թէ դրութեան մը հետ որուն անունը գոյութիւն ունի բայց դեռ ոչ իրականութիւնը :

Յօդուածագիր «Ընկերվարական»ը գէթ պէտք էր պահէր հեղինակին գործածած անունները .— Մարքսիզմ և Տարվինականութիւն :

Վերնագրի այս խոշոր աչք ծակող սխալն, որ կը ցաւիմ ըսել թէ վրիպած է «մարքսիստ խմբագրին»

ընդհանուր նաչուածքն, ընթերցողը կրնայ գաղափար մը կազմել անոր բովանդակութեանը պատկերացումը, որոնց իմաստին, չափնի է որ ինքը՝ դրողը նոյն իսկ չէ թափանցեր ... :

Հակառակ այս բոլորին — և հոս է արդէն դաւելալը — մեր ուղղափառ մարքսիստները առիթը չեն փախցներ ամէն անգամ երբ խօսելու կելլեն մէկու մը վրայ, («տգէտ»), («թանձրամիտ»), («տգիտութիւն տըրտութեան»), («նորընծայ»), («նորելու») կոչել աշխարհիկներ, որոնք ոչ թէ ընկերվարականութեան հաշտութեամբ, անսխալ պայերը կուզեն ներկայանալ, ալ անձնատուր սկզբունքի թելադրանքին, հրապարակ կը նետուին չանուն ճնշած դատակարգին, փշրել ուղեով ճամբուն բոլոր խոշընդոտները ... :

Այդ («նորելու»)ները թէև աչօր թուով աննշան ու ծաղրանքի, հալածանքի ենթակալ, բայց իրենց մէջ կզգան պաշարի, մաքառումի անպարտելի կորովը, որուն կրթնած կը դործեն ու պիտի դործեն միշտ :

Որքան ալ որ մեծ ըլլայ իրենց ճակտին նետած ցիւխի գնդակը, որքան վերաւորիչ՝ իրենց սրտին սուղած նետը, անոնք վեհանձն արիւթիւնն ունին աղաղակելու Նազովրեցիի աշակերտին պէս, Պրօլետարեատի Աստուծոյն .

— Տէ՛ր, թող դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ դործեն ... :

III

Մարքսիզմի անունովը խօսողները չատ են, բայց զայն ճանչցողները՝ քիչ :

Այն մարդիկը որ չանուն Մարքսիզմի Ազդութեան ու Հայրենիքին վրայ կը ճառեն, վստահարար կարելի է ըսել թէ ինքզինքնին ալ ճանչցած չեն տակաւին:

— Ինչո՞ւ կամաւորական շարժման մասնակցեցաք ...

— Որովհետեւ Սօսեալ Տէմօկրատիզմը անանկ կը պահանջէ:

— Ինչո՞ւ Ազգային դատ կը հետապնդէք:

— Որովհետեւ Սօսեալ Տէմօկրատը անանկ կը պահանջէ:

— Ինչո՞ւ Վրէժ կը զոռաք Թուրքին դէմ:

— Որովհետեւ Սօսեալ Տէմօկրատիզմը անանկ կը պահանջէ:

Ու այս ամենագէտները որ շարունակ Սօսեալ Տէմօկրատիզմին կը խօսին չեն գիտեր թէ ի՞նչ է ան և չեն ալ ըսեր թէ ո՞րն է ան:

Սօսեալ Տէմօկրատեան անունն է քաղաքական կուսակցութեան մը որ հրապարակ իջած է չանուն ճնշած, իրաւադուրի բանւոր դատակարգին. անոր դաւանանքն է Մարքսիզմը. ուրեմն Մարքսիզմ և Սօսեալ—Տէմօկրատեան իրարմէ կը տարբերին. ա. ը փիլիսոփայութիւն է, գիտութիւն է, բ. ը՝ աչգ փիլիսոփայութեան հետևող քաղաքական կուսակցութիւնն է: Կուսակցութիւն մը Սօսեալ Տէմօկրատ կոչւելու համար պէտք է մղէ քաղաքական—պարլամենտական պայքար՝ տնտեսական—դասակարգային հոգի վրայ, չանուն պրօլետարեանին: Այն որ կը շեղի աչգ հոգէն ու կիչնաչ պուրժուական իւթօփիներու դիրկը և դանոնք իրականացնելը իրեն նպատակ կընէ, կը դադրի Սօսեալ Տէմօկրատ կոչւելէ:

Այսօր Հնչ. կուսակցութիւնը քաղաքական պայքար չէ որ կը մղէ, այլ Ազգային ազատագրութիցը նորական կոխը: Աչգ ազատագրութիւն մէջ — եթէ հնարաւոր ըլլայ ան — կերթայ միայն Հայ պուրժուազին, որը միակը պիտի ըլլայ ամէնէն աւելի նպատաւորողը իսկ պրօլետարեանը պիտի մնայ նոյնը: Ասկէ զատ խառն ազգաբնակչութեամբ չաղւած աչգերկրի մէջ երբ ուժգին թափ տրուի մէկ ազգի առաւելութեան ու գերակայութեան գաղափարին, դա ինքնին պատմութեան անիւր բոնօրէն դանդաղեցնելու չիմարական փորձեր ընել է. մանաւանդ՝ երբ նրկատի ունենանք սա պարագան որ ստեղծւած հոսանքը ազգային՝ ընդհանուր չէ, այլ խմբային՝ մասնակի: Առաջին պարագային Հնչակեանները կրնային արգարանալ անով որ չէին կրնար հոսանքն ի վեր նաւարկել, բայց հիմա Սօսեալ Տէմօկրատիզմին խօսելու պէտք չունին:

Մեր ընկերները չաճախ աչնպիսի անհեթեթ մըտքեր կ'արտայայտեն որ մարդ աւանաջօրէն կը տարւի մտածել թէ Մարքսը նոյն իսկ այս մարդոցմէն իր վարդապետութեան վրայ շատ մը նոր բաներ ունի սորվելիք:

Ժամավաճառ չըլլա՞նք ասոնցմով մեր գործը ժողովուրդին հետ է. շարունակե՛նք:

Գիտական սօսիալիզմի հիմնադիրներն են երկու նշանաւոր մարդիկ որ ճակատագրւած են բաւական երկար ու ընդարձակօրէն տիրապետել մարդկային մտածողութեան վրայ. աչգ մարդիկն են Ք. Մարքս և Ֆր. Էնգէլս:

Առաջինը տէր էր հսկայ մտքի մը, որմէ գերազանց չկրնար համարւել առաջժմ՝ ընկերային հար-

ցերու վրայ մտածող ունէ միտք, նոյն իսկ Սիկէնորը. որովհետեւ նա էր որ տնտեսական չարաբերութեանց կնճիռները պարզեց ու իր չանդուզն վարդապետութեամբը կազմեց առանձին դաս մը որ այսօր կ'աճի, կը ծաւալի, այնպէս որ անոր տարածած դաշտաւարներու տիրապետութեան գետնին վրայ արեւը մարը չպիտի մտնէ օր մը . . . : Երկրորդը՝ Էնդէլս, մշտական զործակիցը Մարքսին, եղած է շատ խոր ու ճարտար մտածող մը, աւելի համբերատար, աւելի զործնական քան իր բարեկամը, որուն տրամադրած է իր ուժը . . . :

Կարդացէ՛ք այս երկու հրաշալի մտքերու գլուխ գործոցները, կարդացէ՛ք նաև անոնց մեկնաբաններուն Բ. Քաուցկիի ու Պլէխանովի գործերը, դուք ո'չ մէկ տեղ կը տեսնէք որ Ազգային հարցի պահպանումը պրօլետարական հոգեբանութեան անբաժանելի քանտանսը նկատւած է կամ՝ Սոսեալ Տէմօկրատեայի հիմնական, անփոփոխ սկզբունքը :

Մարքսիզմի ասանկ անհեթեթութիւն մը վերադրել՝ մարքսիզմին հաշտուել կը նշանակէ. սա՛ զուտ նանքի անբարոյականացում է :

Բանուորին համար նշանակութիւն չունի թէ իր գործարանատէրը ո՛ր ազգէն է, որովհետեւ բոլորն ալ նոյն միջոցներով, նոյն անդթութեամբ կը շահագործեն զինքը : Ո՞րն է հաշտեցիքը. — Պուրժուազիինը. ո՞րն է օրէնքը. — Պուրժուազիինը. ո՞րն է կոտավարութիւնը. — Պուրժուազիինը. ո՞րն է աշխատատեղին քրտինքն ու բազուկները. — դարձեալ Պուրժուազիինը : Ամերիկայի մէջ փրէնչներ կան. ինչ գործ ունին անոնք հոս. Ֆրանսան իրենցը չէ՞. ինչո՞ւ չեն վազեր երթար հոն : Վէրտինը պաշարուած է,

զերման թնդանօթներ ֆրանսական դրօշին կը հաշտուեն : Փարիզը՝ աշխարհի աչք մշտադարձ թագուհին մերթ կը դեղնի, մերթ կը կարմրի, բաց նա՛ առտուն կանուխ հոս գործարան կերթալ, իր ստամոքսին վրայ կը մտածէ, որովհետեւ զիտէ թէ հոն է հաշտեցիքը, հո՛ն է իր դրօշը, հազիւ քանի մ'օրն անգամ մը լրագիր մը կ'առնէ ու վրան կը նայի : Ֆրանսայի անունը կը կարգալ՝ բաց չի չուղուիր, որովհետեւ Ֆրանսան ինչ տուած է իրեն : Բարկութեան ու վրէժի ոչ մէկ զգացում, նիւթական անցեալագիւղի անրոնարարելի ու գերիշխող հակումները ծծեր ցամքեցուցեր են կույր զգայականութեան ակերը : Նա բանուոր է ու բանուորը հաշտեցիք չունի . . . :

Փարիզը վտանգի մէջ է, որո՞ւ հոգ. աչք մասին թող մտածէ այն՝ որ Փարիզին տէրն է, ոչ թէ այն՝ որ անոր ստրուկն է : Յիշողութիւններէն ջնջուած չէ 1871ին Փարիզի կոտավարութեան կողմէ 2500 ֆրանսացի բանուորներու, կիներու երախաներու անխորնաջ ջարդը : Փարիզի պրօլետարեատը հիմա՛ իր հաշտեցիքի անհատական խնդրութեանց մէջ մոռցած է «Արիւնտ շարաթ»ը, այն շարաթը, որու ամէն տարեդարձին՝ իր զուակներուն հետ մէկտեղ կերթար Բէր Լա Շէզի գերեզմանատունը, երկիւղածութեամբ ու խոր հաւատքով երգւելու զոհերու շիրմներուն վրայ, երգւելու ջանուն չեղափոխութեան՝ որ արթնցած արդարութեան ու ճշմարիտ իրաւունքի նրա իրական սարսուռով պիտի ծնէր աննախընթաց ու անհեղափոխ քառասթո՛փը . . . :

1914ին վերջ Փարիզին մոռցաւ ամէն ինչ ու խնդումով թույ տուաւ ժողովին վատ սինդրորի մը գնդակովը մեռնիլ՝ թաղուելու համար արհամարհանքի ու մոռացութեան անկիւնը . . . :

ներու է մարդկութիւնը, ինչպէս անցած է նախապատմական շրջանէն Հնագարեանը, Հնագարեանէն Աւատականը, Աւատականէն Քափիթալիստականը, որմէ վերջ պիտի անցնի մեր երազած շրջանը...

Եթէ Մարքս այս կամ այն ազգի անկախութեան խօսքն ըրած է սա չի բղխի սկզբունքային խոր թելադրանքէն, այլ՝ ժամանակի դիմակափոխ պահանջումներէն։ Ասկէ զատ մենք գիտնալու ենք նաեւ թէ՛ Մարքսի մէջ մի խօսքը անհերքելի ու չափաւեանական ճշմարտութիւններ չեն, ու մենք պէտք չէ կուրորէն հետեւինք անոնց, որովհետեւ ժամանակը մաս մը բաներ սրբազրած՝ ու դեռ պիտի սրբազրէ անոր կողմնակի տեսութիւնները, պայմանները աւելի և աւելի բարգանալով՝ կը փոխին նաեւ երևոյթները։ Մեր պարտքը Մարքսի իւրաքանչիւր Փորձիւր բառ առ բառ կրկնել չէ, այլ՝ գործածել է այն մեղուտը, գործնա տուած է մեզի՝ իրողութիւնները վերլուծելու համար այդ մեղուտը կը կոչուի պատմական մաքսեփալիզմ (1)։

— «Հին նիւթապաշտութեան սկզբունքը Պուրժուական Ընկերութիւնն է. նորինը՝ ամբողջ մարդկային Ընկերութիւնը։» Sև՝ The Roots of The Socialist Philosophy, Fred. Engels, page 133)։

Այս կէտին ուշադրութիւն ընելու են մեր պատմական ընկերները։

(1) Մարքսիզմի նիւթապաշտութիւնը պէտք չէ նույնացնել ԺԸրդ դարու նիւթապաշտութեան հետ. որովհետեւ ասոնք երկուքը իրենց մեկնակէտովն ու նպատակովը կը տարբերին իրարմէ։ Ահա թէ ի՞նչ կըսէ Մարքս։

Ք. Մարքս տնտեսական աշխարհի մէջ գտաւ այն օրէնքը, որով քափիթալը կը կեդրոնանայ ու մանր արտադրութիւնները տեղի կուտան անոր առջև։

Մինչև հիմա տակաւին ոչ մէկ դէպք կըցած է ջրերէլ այս չափանութիւնը, ընդհակառակը՝ տնտեսական բոլոր երևոյթները եկած են հաստատել զայն։

Այսօր, չափանի է որ քափիթալը ոչ միայն նույն երկրին մէջ է որ կը կեդրոնանայ՝ այլ և կը ձգտի երկրէն դուրս նուաճումներ ընել։ Քափիթալիստական տիրապետութեան անցագ տենչը հայրենիք չի ճանչնար. հայրենիքը միմիայն իր անձնական ապահովութեան բերդն է, զոր տգիտօրէն կը պաշտպանէ իր արեւան գնովը՝ խեղճ, աշխատաւոր ժողովուրդը։

Գերման քափիթալիստը իրեն համար Գերմանիան միայն չընտրեր որպէս շահագործման հող, նա կուգէ դուրս ելլել ու նոր շուկաներ գտնել. ասով՝ թէ գերման պրօլետարեատի գրկումը կը թեթեւայ չափով մը ու իրեն դէմ ըլլալիք ապստամբութիւնը կը չափադի և թէ՛ ազգային կամ հայրենիքի պատերազմներու պատճառով՝ անոր ազգայնական զգացումները կը սրի, որով ուշադրութիւն չըներ իր դատաւարապալին չահուն։

Անգլիոյ գաղթաւաւրերը եթէ չըլլային ընկերային չեղափոխութիւնն ու անոր վճռական չաղթանակը անխուսափելի պիտի ըլլար հոն։

Հիմակ՝ պրօլետարեատը պուրժուական մեքենականութեանց չի թափանցեր, որովհետեւ մտքին վրայ ծանրացող մշուշը թանձր է. վաղը գիտութեան լոյսը զայն կը վանէ անտարակոյս, որով մարդկութիւնը նոր դարաշրջանի մ'առջև պիտի գտնէ ինքզինքը։ Համեւրոպական պատերազմը թերեւս Ըն-

կերվարական նոր ու սրբազրուած դործունէութեան մը դուռը բանալ :

Ճիշդ է որ Միջ. Ընկ. Համագումարներու մէջ ազդութեանց ու հարեներէնէրու անկախութեան խընդիրը պաշտպանուած է. այդ շատ բնական է, հասկընալի է ինքնին. դերման ընկերվարականը Հէր կըրնար պահանջել որ Ֆրանսան ենթարկուի Գերմանիոյ, կամ՝ փոխադարձաբար . . . :

Ասիկէ դատ երբ երեակացեք որ աշխարհի ժողովներու ներկայացող պատգամաւորներէն շատերուն մէջ ազդացնական հակումները աւելի ուժեղ եղեր են քան ընկերվարականը, աչն ատեն կրնանք պարզել խնդրին լուծումը :

1863ին Մարքս Հիմնեց «Գործաւորներու միջազգային Ընկերութիւն»ը, որը սկսաւ շուտով զարգանալ : 1866ին Ճէնովայի 1868ին Պրուքսէլի մէջ դուժարուած Ընկերվ. Համագումարներուն պատգամաւորները ազգային հարցին շարժ հակա—ազդացնական արտայայտուեցան ու որոշեցին կռիւ մղել՝ արմատախիլ ընելու ազգային զգացումները, որոնք ցրտութիւն, թշնամութիւն կը չառաջացնեն միջազգային բանւորութեան մէջ : Մարքսիզմի ամենափայլուն շրջանը այս ատեններն էր, որը շուտով անցաւ :

Լահէի Համագումարէն վերջ Մարքսի Հիմնած Միջազգայնականը իր ձեւը կորսնցուց և դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ : 1889ին՝ Փարիզի մէջ հաւաքուեցան Ընկերվարական պատգամաւորներ — վերականգնեցին զայն որ Հինին բիւրեղացումովը չի ներկայացաւ :

Ասիկէ վերջն է որ կը տեսնենք «Ազգային հարց» ու «Հայրենիք»ի պաշտպանները :

Ք. Կաուցկի իր հրատարակած Նոր Զաշնի մէջ շատ գեղեցիկ կերպով հետեւալ նկատողութիւնը կը նէ. — «Մենք, կը գրէ այս հոշակաւոր մեկնարանը, ստիպւած ենք դեռ բաւական երկար զգուշութիւն պահել՝ մօտենալու ազգային զգացումներուն, որովհետեւ դեռ բաւական խորուն ու նուիրական կերեւին անոնք : Պուրժուան ճարպիկ միջոցներով կը հսկէ անոնց վրայ ու մաշրական հոգատարութեամբ կը խնայեմէ զանոնք : Մենք, տակաւին զօրաւոր գէնքեր չունինք կուէլու անոնց դէմ, գրիչն ու խօսքը անզօր են հիմա, քանի դեռ երազած չափով չէ ուժեղացեր պրօլետարեատի դասակարգային զիտակցութիւնը : (1891 Neue—Zeit No. 51, page 763) :

Ահա թէ ինչպէս կրնանք խորհրդածել՝ այս կամ այն ընկերվարականի բրած արտայայտութեան վրայ : Այս՝ «ազգային զգացումները խորուն են ու նուիրական» ու ընկերվարականը կը վախնայ ամբօխէն . . . :

Դէպքերը սակայն, ասանկ չափաւ շարունակելն, որովհետեւ պրօլետարեատը պիտի համոզուի վերջապէս թէ մինչև որ չի պատուէ իր երկրին հինցած դօշը, մինչև որ չօչնչացնէ հայրենիքներու սահմանները, մինչև որ չ'ընցնէ ազգութեանց միջև բացւած խրամաւները իր ազատագրումը պիտի ուշանայ տակաւին . . . :

«Պրօլետարները հայրենիք չունին : Մենք չենք կրնար առնել անոնցմէ աչն՝ ինչ որ ունեցած չեն : Պրօլետարեատը ամէնէն առաջ քաղաքական իշխանութեան տիրանալով պէտք է ըլլայ ազգին առաջնորդող դասը, պէտք է ինքը հիմնէ ազգը, որը հեռու է պուրժուայի տուած նշանակութենէն :

Ազգային տարբերութիւններն ու ժողովուրդներու հակամարտութիւնները օրրատօրէ կ'անհե-

տին .....: Պրօլետարեատի գերիշխանութիւնը անոնց անհետացումը աւելի պիտի երազէ ...:» (Տես՝ Communist Manifesto, page 38. Marx and Angels):

Ասկէ 70 տարի առաջ Հրատարակած Կոմունիստական Մանիֆէսթի աչա տողերը դեռ շատ նոր են որովհետեւ ունէ երկրի պրօլետարեատ՝ չէ ունեցեր ու չունի իր ուրոյն Հայրենիքը: Յանցաւոր են անոնք, որ նախադասութիւնները կը չըջեն ու իրողութիւնները կը խեղաթիւրեն: Պատմութիւնը Հայհոյանք չ'ընդունիր:

Շտապէ՛ք՝ խօսքը ուղղել պուրժուական կառավարութեանց՝ կը գոչէ. — «Դուք Հայրենիքը գողցեր, չափշտակեր էք աշխատաւորներու ձեռքէն, մենք կուզենք որ Հայրենիքը անոնց տանք: Մեր միջև ո՛չ մէկ Համաձայնութիւն, ոչ մէկ դաշինք կրնայ տեղի ունենալ:»

Դառնալով մեր Ս. Դ. Հնչակեաններու ազգային-ճիւղեան՝ մենք խնդիրը աւելի ծիծաղելի կը գրտնենք քան ուրիշ ունէ տեղ: Հայուն Հարկաւոր է դրութիւն մը, ուր նա կարենայ ազատօրէն դարգանալ ու բարգաւաճիլ. սա անհարաժեշտութիւն մըն է, ոչ ոք կը ժխտէ դաշն. բայց նոյն դրութիւնը անհրաժեշտ է նաև Թուրքին, Քիւրտին, Աւշարին, Չէրքէզին Համար ալ. Հայը չգիտենք Մարքսիզմի ո՛ր պատգամախօսէն ստացեր է անոնցմէ գերակշիռ ըլլալու իրաւունքը, զոր եռանդազին կը հետապնդեն մեր ընկերները ....:

Եթէ Հայաստան գուտ Հայերէ բնակելի ըլլար՝ աչն ատեն աչնքան մը չպիտի մեղադրէին մեր «ըն-

կերվարականներ»ը, իսկ ներկայ պայմաններուն՝ խնդիրը բոլորովին տարբեր է մեզի Համար: Մեր կոխը դասակարգային ըլլալու է քան թէ Ազգային ...:

Կա՞նք ուժեղ Հայ պուրժուազի, կրնա՞նք վստահիլ ինքզինքին, թող Հրամայէ ասպարէզ, եթէ պարագաները կարելիութիւն կ'ստեղծեն թող ձեռք ձգէ Հայկական իշխանութիւն մը, այլապէս՝ անբնականութիւն է մեր կողմէն Հրատարակելիլ՝ աւելի Հրահարելով ազգային ցեղային ատելութիւնները: Մենք, մեր դաւանանքին ալ հակասած կըլլանք՝ երբ ուզենք Հայ մանր պուրժուազիին ձեռքը դէնք տալ, դաշն ուժեղացնել, վերջը անոր դէմ պայքար մղելու Համար: Նա աչսօր ամփոփւած ու սմբած է իր պատեանին մէջ ու անկէ գլուխը դուրս չի Հաներ: Եթէ մի քանի սէնթ կուտայ («չեղափոխութեան»)՝ դա՛ պարտքի ազդեցութեան տակ չէ, այլ աչն զգացման թելադրանքին տակ, զոր մարդ կ'ունենայ չաճախ՝ աներես մուրացկաններէ չըջապատւած ատեն: Մեր պաշտօնը անոր երազները փայփայել չէ, աչլ՝ դաշն ճգմել, չբացնել. մենք անոր ձեռք կրնանք երկարել միայն աչն ատեն՝ երբ նա Հատարակ բանւոր կը դառնայ: Մենք ազատական կոխ մղելու էինք և մղելու ենք միմիայն աւատական մնացորդներու տիրապետութիւնը ջնջելու՝ եւրոպական քափթիթալիզմին տիրապետութիւնը փութացնելու Համար, բուն իսկ մեր Գաղափարին հող պատրաստելու, աչսինքն, աշխատաւորական, դասակարգային պայքարի չըջանը մտնելու Համար, որը միակ ուղին է տանելու ընկերվարական չաղթանակը: Մենք, ուրիշ ղեկավարող Հայեացք չունինք ու չենք կարող ունենալ: Աչս մասին արդէն առանձնապէս քննադատելի է Ս. Դ. Հնչ. Ծրագիրը, որ կը

բովանդակէ «մօտաւոր նպատակ», «հեռաւոր նպատակ»):

«Մօտաւոր նպատակ»ը կը թարգմանեն Ազգային ազատագրութեամբ խալ «հեռաւոր նպատակ»ը ընկերվարական տիրապետութեամբ: Ըստ մեզ՝ առած-զական՝ հետեւաբար սխալ է «մօտաւոր» և հեռաւոր նպատակ» բառերու այս դրացնութիւնը. որովհետեւ չէ կարելի նպատակ կոչել այն՝ ինչ որ միջոց է ինքնին, — եթէ ընդունինք պահ մը այդպիսի միջոցը մը ընական անհրաժեշտութիւնն ու հնարաւորութեան պայմանները:

Հնչակեաններու Ծրագիրը որ հետեւողական ընդօրինակումն ըլլալու է Սօսեալ Տէմօկրատեայի, ինքնին ենթադրել կուտայ մեծ չեղում մը:

Սօսեալ Տէմօկրատեայի Ծրագիրը կը բաժնուի երկու մասի. մէկը կը կոչուի Ընդհանուր՝ Տեսական մաս, որ կը բացատրէ կուտակցութեան ուսմունքի զլխաւոր հիմերը, սկզբունքները, անոր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը ու վերջնական նպատակը, միւսը՝ Գործնական մաս, որ կը պարունակէ իր մէջ Սօսեալ Տէմօկրատեայի՝ որպէս գործնական կուտակցութեան պահանջները, ուղղութեամբ՝ ներկայ հասարակութեան և պետութեան, որպէսզի անոնց միջոցաւ պատրաստուի իր վերջնական նպատակի իրագործման: (Տես Erfurt Program):

Մենք, իսկապէս անկեղծ մեր բոլոր արտապատկերանք մէջ, կը մեղքանանք այն թուղթին, մեղքանին, ժամանակին ու աշխատանքին, որ կը վառնուի՝ զեղազարդելու ու վերապրեցնելու համար այն զխալը, որ սկսեր է ներխուժել ու ապականել օդը ...:

Ժամանակին է որ հայ բանւորը չի տարի պատ-բանքներու հովէն: Փալլուն բառերու, փալլուն խօսքերու շարքերը թող չի շլմորեցնեն զիրենք. վաղը չէ մեռած դեռ, որովհետեւ նոր պիտի ծնի. թող սպասեն անոր ծննդեան: Հիմալ երկունքի ժամերն է որ կապրինք. բանւորական պայքարի դուրը բացող նոր դարաշրջանի մը երկունքի ժամերը: Աշխատաւորը պէտք է հսկէ այդ երկունքին որ չի վիժի ... որովհետեւ դարերու երկունքն է ան ...:

«Կամ չե՞տ՝ դէպի բարբարոսութիւն, կամ՝ չառ՞ջ դէպի սօսիալիզմ ...»

Ա՛յս է 20րդ դարու կոչը ...:

Ու մեք գիտեմք որ պատմութեան անիր մակա-տադրած է միշտ դէպի յառաջ շարժիլ ...:

ՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր բնթերցողներէն անոնք որ չօժարամտութիւն
կը չալանեն գործակալութիւնն ստանձնելու Հեղինա-
կին Հրատարակութեանց վաճառման, թող Հաճին երկ-
տողով մ'իմացնէ մեզ՝ զրելով իրենց անունը, գրա-
դումը և սպասելիք «Տետրակ»ներու քանակը: Մեր
նպատակը չափաւրութիւնը չըլլալով պատրաստ ենք
չառ խոչոր, անհաւատալի գեղջ՝ բնել՝ չափեցնելով
Գործակալները, քան թէ Հեղինակը: Հեղինակին
վարձատրութիւնը իր գրքերուն արագ սպասումը
պիտի բլլալ միայն . . . :
Գրէ մեզ՝ քանի գէտ ուշ է:

Daniel Mooradian

291 P. O. Box

Haverhill, Mass. (U.S.A.)

ԿԱՐԵԻՈՐ

«Կապույտ Տեւրակ»ներու շարքը առաջժամ կարելի է վերջացած համարել. որովհետեւ նպատակ ունինք մօտ առենէն հրատարակել հեղինակին խիստ կարեւոր մէկ գործը՝ որ իր տեսակին մէջ աչքառու արտադրութիւն մըն է :

«ԲԱՆԻՈՐԻ ՄԸ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ»

Այս գիրքը, քննադատական ակնարկութիւններ չունի ոչ անհատներու ոչ կազմակերպութեանց ուղղուած. նա պարզապէս նուիրուած է Մարգուն, Կեանքին, Աշխարհին : Երեւոյթները հոն պարզուած են իրենց ընդհանուր արտայայտութեանց մէջ, զերծ՝ ունէ մասնաւորման փորձերէ :

Կը սիրենք չուսալ թէ «Կապույտ Տեւրակ»ներու ընթերցողները, պիտի փութան քաջալերել մեզ, ստիպելով որ շուտով հրատարակութեան տանք այսպիսի շահեկան գիրք մը :

Գրեցէք շուտով մեզի թէ քանի՞ օրինակ կը խոստանաք սպառել և մենք՝ իր առենին գոհ պիտի թուուինք ձեզ :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0200493

